Sarajevo, juli—september — 1891 — Сарајево, јули—септембер.

Glasnik

zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.

Knjiga III. Godina III.

Гласник

земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.

Књига III. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Драга, Даница, Реса.

Приопћио **Иларион Руварац.**

а) „Драга“ *(Draga = soror.)*

„Коју Драгу мислиш, и о којој Драги наумио си говорити у овом листу? Да ли о оној Драги опатици св. Николе, која се под г. 1312. — или о оној Драги, а опет опатици, но не св. Николе већ св. Дујма, која се под г. 1263. у записнику трогирске опћине помиње. (в. Starine XII. 212. и 225.)? — Или може бити, да си науман причати о Драги, сестри поносних Санковића у Невесињу, кћери старога Казанца Санка а сестри жупана Бељака и војводе Радича, и синовици жупана Градоја и братучеди кнеза Буделе и Санчина, — та оних Санковића, који су славили и који су се клели светим Ђурђем и аранђелом Михаилом, „својими крстними имени“, и који су дне 15. априла 1391. г. записали опћини и властелом богољубимаго града Дубровника жупу конаваоску (Конавље) с градом Соколом који је у њој, и даље дали и потврдили истој опћини села и земље Виталине, до својих međа и граница и до мора, до пристаништа Молунта и с отоком, који пристоји Виталини; пак о овој пошљедњој Драги хоћеш ваљада да говориш с тога, што ју је покојни Даничић у рјечнику из књижевних старина српских презрео, те је и не помиње, премда поменута браћа Санковићи у поменутом запису од 15. априла 1391. г. помињу и „Драгу, сестру“ своју и њено саизвољење на уступ поменутих жупа и земаља с градом Соколом опћини дубровачкој за навијек. (в. Mikl. Mon. Serb. 219.) О којој ће дакле Драги да буде ријеч?“

Ни о једној од „Драгих“, које помињеш, и шта бих умио ја о тим Драгама да причам — и би ли било мјесто говору о оним Трогиркама-опатицама у овом листу?

О другој или сасвим петој и деветој Драги, а на име о Драги Босанки хоћу овдје — и не ћу да говорим или причам или приповиједам што, кад ја уопће не умијем ни причати ни приповиједати или смислити какву причу и приповијест, — већ ћу о тој Драги Босанки по свом адету — кад не умијем друго и друкчије, и боље што — да расправљам, да се због ње свађам са свима и са сваким, који досле устајаху и ломљаху копља за ту Драгу Босанку.

„Па која би то Босанка била, која се звала Драга, а о којој хоћеш да расправљаш, а расправљајући да на муке мећеш и њу и нас?“

Ја ћу да расправљам о Драги, кћери бана Стјепана Котроманића, који се већ г. 1322. помиње као бан и који је бановао до г. 1353., и који је те исте године удао своју кћер Јелисавету за Лудовика (Лауша, Ловуша, Лоиша) великога краља угарскога и заштитника бана Стјепана; о Драги, сестри краљице угарске Јелисавете, братучеди бана и нашљедника Стјепанова, првог босанског краља Твртка, овдје ће се расправљати и питаће се: ко јој је била мати и кад се родила она, и какве је среће била, и да ли се удала, кад, и за кога? Али ће се прво и прво питати, на чему се оснива битисање те Драге Босанке? Те ако се подлога тога битисања трулом и трошном покаже, растргнућу, раздуваћу, разнијећу, уништићу — или правије, пошто се оно, што не постоји, што никад није било ни битисало, већ се само као авет и вјештица провлачило, не може ни уништити, — то ћу прогласити и изрећи само: да Драге те нема, да је није никад ни било, те да данас о Драги Босанки, сестри краљице Јелисавете, а кћери бана Стјепана, не може бити говора. Но до тога је још подалеко — а сад приступајући к расправљању дужност ми је казати, да ћу претресати питање о оној Драги, коју је први Задранин Павао Павловић у свом дневнику (Memoriale Pauli de Paulo, patritii Jadrensis) под даном 24. октобра 1383. г. поменуо ријечма: „Eodem anno (MCCCLXXXIII.) die XXIV. Octobris applicuit Jadram Domina Elisabetha Regina Ungariæ senior, et Domina Maria Regina junior, et Domina soror Draga, soror sua cum certis Prælatis et Baronibus eorum etc.“

Меморијал тај Павловића Задранина први је издао на свијет славни Трогиранин, Јован Луцић, уз дјело своје: „De regno Dalmatiæ et Croatiæ“ и он у том дјелу свом, у првој критичкој повијести Далмације и Хрватске, у књизи петој, глави II., Швандтнеровога издања, стр. 407., цитира горње мјесто из дневника Павловићева, у којој се помиње сестра Драга без сваког исправка и без сваке примједбе, осим те једине, што је прво „soror“ изостављено, и што је мјесто certis ставио caeteris. Луцић је оставио Драгу нетакнуту. И кад се

тријезном и критичком Трогиранину Луцићу тако свидјела Драга, да ју је оставио нетакнуту, шта ћеш онда да кажеш за Француза, за оца данашњих византолога, за вриједнога Дифрена-Диканжа, али тек Француза лаке крви научењака? Покрај Луцића и уздржљивости његове, не би дуго живовала „Драга сестра“; и да се те сестре Драге није докопао Француз Дифрен, [1]) и да није јасно и разговијетно казао, да та Драга, коју је поменуо Задранин Павловић није била сестра Марије, кћери и нашљеднице великога краља угарскога Лауша, већ да је она сестра Јелисавете старије, краљице и удовице тога краља и матере младе краљице Марије, којој би младој краљици Марији поменута Драга тетка била а не сестра, као што би се могло мислити — то одавно би већ било одзвонило тој Драги. Дифрен је дакле управ отац и он је створио, из ништа створио Драгу Босанку, као кћер бана Стјепана, а сестру кћери банове и краљице угарске Јелисавете.

Дифрен је знао за Орбина, и те како добро знао за њ, као што се то на свакој страни дјела његова „о далматинским фамилијама“ видјети може, те је морао знати и то, да Орбини на стр. 265. пише: „Elisabeta figliuola *unica* di Stefano Bano,“ — али ако је Дифрен знао, да Орбини каже, да је Јелисавета јединица у оца, да бан Стефан оне године, кад ће удати своју кћер и умријети, — није имао осим Јелисавете друге дјеце; ако је он — Француз, иначе у многом повјеровао Орбину и примио за готов новац причање Орбиново, али у том, да бан Стефан није мимо Јелисавете имао још једну кћер, у том му није хтио да вјерује: њега је саблазнила Драга сестра, односно мјесто оно из дневника Павловића Задранина, које је мјесто и у Луцића нашао, гдје се спомиње „Draga, soror sua“ које „sua“ мјесто да однесе ближој и млађој краљици Марији, однио је он на старију и удаљенију краљицу Јелисавету, и за то је морао имати бан Стефан осим Јелисавете још једну кћер, и та се друга кћи морала звати Драга и морала је г. 1383. живовати и боравити — (не каже Дифрен, да ли у коси или као удовица) код сестре своје на двору у Вишеграду, и морала је те исте г. 1383. а наиме 24. октобра заједно са сестром Јелисаветом, старом и с Маријом сестричном, младом краљицом, с бискупима и баронима дојездити или доједрити у Задар.

„Драга, сестра краљице Јелисавете а кћи бана Стефана“ то је створ Француза Дифрена, и као што се и данас још, све што Француз створи, допада и прима, тако се и тај створ Дифренов, та Драга скоро свима, који су писали што о Босни

[1]) Illyricum v. et n. p. 119.

и бановима босанским, допала, те се она провлачи као авет од Дифрена до Вј. Клајића — искључујући самога Клајића — те Драгу, сестру краљице Јелисавете помиње и Пејачевић (Historia Serviæ) — стр. 391.; и Енгел (Gesch. von Servien u. Bossnien) стр. 258. и 312.; но тај исти Енгел, који у ноти на стр. 258. пише: Stephan Cotromanovitsch hatte zwei Töchter: Elisabeth u. Draga, и на стр. 312. вели: Der Ban Stephan war 1357. mit Hinterlassung nur von zweyen Töchtern gestorben; — тај исти мало сметени и заборавни Енгел пише на стр. 282. „Duschan belagerte Bobovatz oder Travnik, worin die einzige Tochter Stephans, namens Elisabeth eingeschlossen war“ — а у свесци II. на стр. 539.: „Am 24. October traf Elisabeth mit ihren zwei Töchtern in Zara — an), и још прије Енгла Шимек стр. 80., и Славољуб Бошњак (фра Јукић) у Земљопису и Повјестници Босне (u Zagrebu 1851.) на стр. 102. — и напошљетку помиње уз Јелисаву и Марију сестру Драгу — и сам Рачки. (Rad. II. str. 108.: „Dne dakle 24. listopada 1383. dodjoše kraljice Jelisava i Marija sa sestrom Dragom i velikom pratnjom u Zadar“) — и та је само разлика између г. Рачкога и осталих, што Рачки не каже изриком, чија је сестра Драга: да ли краљице Марије или краљице Јелисавете, али тек и г. Рачки зна и познаје Драгу.

„Та не спомињи нам — та престани већ један пут помињати те Драге и Драгињине поштоваче и свршуј с њом — с том Драгом, која нам се већ у нос увукла; тресни — или претвори је у пару и дим, да ишчезне, тек свршуј само, учини крај и не мучи нас даље с том наказом, с том ништицом, с том Павловићевом, а послије Дифреном — и најпослије Рачковом Драгом!“

Кад је тако, — и кад ти је толико догрдило то помињање Босанке Драге — љупки Бошњаче и лаки Херцеговче — а оно нек буде крај.

У „Codex diplomaticus Regni Hungariæ“ од Фејера у X. тому а трећем волумну тога дипломатичког зборника, помиње се на стр. 9. оно мјесто из Павловићева меморијала ad a. 1383. овако: „Eodem anno die 24. Oct. applicuit Jadram D. Regina Ungariæ Senior Elisabeth et D. Maria, regina Junior, et Domina soror Draga (Hedwigis) cum ceteris Praelatis etc.“ Но још прије Фејера Катона, писац волуминозне и критичке повијести Угарске, ставио је у тому XI. на стр. 55. уз „soror Draga“ у загради „Hedvigis“. И из те Хедвиге (Јадвиге) из „Aduige“ сестре Маријине а млађе кћери краља Лауша и краљице Јелисавете, јединице бана босанског Стефана, из погрјешно записане или преписивачем испорчене Aduige излегла се она Драга, која је скоро двјеста година лепршала и тумарала по повијести о Босни.

Као што рекох, г. Вјекослав Клајић, који је написао повијест Босне „po prvih izvorih“ у наше дане, и који је доживио да се повијест његова преведе и на њемачки језик; тај Клајић, тај ускрситељ или ускрсник и жестоки, најжешћи данас поборник (али не поборник у смислу, у ком он употребљује ту ријеч, већ поборник и љути заточник у правом смислу те ријечи) црвене Хрватске у обиму најширем, а на име оном, који даје црвеној Хрватској стари поп Дукљанин и по ком се црвена Хрватска ширила и простирала дуж сињег мора од Дувна и Макарске до Драча и града Авлона, а није се стезала и ограничавала на оно парче земље, које се парче земље по свједоџби аналисте дубровачкога „Giacomo di Petro Luccari, gentilhuomo Rauseo“ (в. његове „Annali di Rausa“, састављене г. 1601. а издане на свијет г. 1605. на стр. 83.) звало „Croatia Rossa“ (црвена Хрватска), и у којој је црвеној Хрватској Франко бан, брат Матије бана Таловца и Петра бана и Јована вранског приора, successfully бановао; тај Вјекослав Клајић у Загребу, велим, није знао, није хтио да знаде за Драгу Дифренову и он ту утвору тога Француза и не спомиње, као да је нигда није ни било. И ја мислим, да је он имао потпуно право, што није на њу обрнуо главу, али узгредице и „ан пасан“ мислим и то, да ће и ускрснута по њему „црвена Хрватска“ проћи онако исто, као што је прошла „Драга Босанка“ и као што пролазе утворе и сваковрсне измишљотине: да ће и опет нестати с лица земље те црвене Хрватске!

б) „Даница.“

Као што прича Орбин на стр. 351. Јелисавета, жена Стефана бана Котроманића (а била је кћи српског краља Драгутина и — Кателине, кћери угарског краља Стефана V.), по смрти свога мужа би изгоњена од бијесне босанске властеле из бановине с дјецом својом, и она се с најстаријим сином Стефаном, потоњим баном босанским и оцем поменуте под *а)* Јелисавете склони и прибјегне у Дубровник, а млађи синови њени, Инослав (Нинослав) и Владислав оду у Хрватску, а сестра њихова односно кћи Јелисаветина — „Chiamata Daniza se ne ando a Roma per divotione: dove assalita da febre fu sepelita alla Minerva e sopra il suo sepolcro fu scritto (com'ancor si vede): Hic jacet Diana Illirica,“ — а то значи, као што је препричао фра Андрија Качић (в. Угодни Разговор, млетачког издања од год. 1801. стр. 49.):

„Такођер и њихова сестра (т. ј. Стефанова, Нинослављева и Владислављева) имаде срићу утећи у Рим, где чинећи многа добра дила, пође с овога свита на бољи, и бише јој уписано на гребу у латински језик: „Hic jacet Diana illirica“, словински:

Овде прибива Даница Словинска олити Босанка.“ — или као што фра Андрија пјева:

„А Даница Риму бијеломе,
„Тер походи цркве и отаре.
„Али мало време постојало
„Разболи се Даница дивојка
„Од грознице бола великога —
„Латини је липо укопаше
„И на гребу писмо учинише:
„„Овде лежи Даница Босанка,
„Од славнога народа дивојка.““

И ту Даницу и натпис тај на гробу њеном, наравно по Орбину, помињу и Дифрен (l. c. стр. 119.), и Пејачевић стр. 389. и Енгел стр. 258. нота 9., и фра Јукић на стр. 101. и — и С. Љубић у „Огледалу књижевне повиjести југославенске“, књ. I., стр. 223. али само у двије три ријечи — и он не спомиње онога гробнога натписа. А најновији и најбољи повјесник Босне, онај тако одушевљени за црвену Хрватску научењак и књижевник хрватски, јогунаст је, па као што није хтио за ваздушну Драгу Босанку да зна, тако не зна ништа ни за Даницу Босанку. И као што је он по мом мишљењу имао право, што није ни једном ријечи поменуо Драгу Босанку, тако ће исто имати право он и у том, што није ни једном ријечи поменуо Даницу, као кћер Стефана бана и Јелисавете кћери краља Драгутина, која је тобож умрла у Риму, и којој да су Римљани или Латини поставили камен на гроб и на гробу урезали натпис: „Hic jacet Diana Illirica“.

Може бити, да је Мавро Орбин, ако је кад био у Риму, у поменутој цркви видио нечији гроб и на гробу онај натпис, али да јѐ у том гробу и под тим каменом сахрањена била кћи бана Стефана Котроманића а сестра опет бана Стефана и браће Нинослава и Владислава Котроманића, и да се та у Риму у првој половини XIV. вијека умрла и сахрањена Босанка звала Даница — то не ће бити истина — и нико мањи већ сам главом др. Иван Црнчић, каноник у Риму, који је написао расправу у 79. књизи Рада југославенске академије „Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453. godine“ и у XVIII. књизи „Starina“ припћио прилоге к тој својој расправи, не да нам, да у том вјерујемо Орбину.

Прочитај добри Бошњаче и љупки Херцеговче и ту расправу уваженога академика у Риму и оне прилоге — и ја мислим да ћеш се и ти утврдити у мисли, да бан Стефан није имао кћери, по имену Данице, а ако је каква Даница Босанка била кад год у Риму, и ако је тамо преминула, и ако је ко од њених

урезао онај натпис на гробу њеном, да то није било у XIV. већ или у XVI. или у XVII. вијеку.

Бан Стефан Котроманић имао је са својом женом Јелисаветом, као што сам више пута поменуо, три сина: Стефана, Инослава и Владислава, као што се каже и у српском родослову; имао је и кћер, али се та кћи није звала и називала Даница већ Катарина (Каталина), и ту Каталину удао је брат њезин, Стефан бан, за Николу Хумљанина, од кога су произишли Николићи, нећаци бана Стефана Котроманића, и та Каталина, за коју и толико пута поменути Орбин зна (в. стр. 343. гдје се помиње кћи Стефана Котроманића „Cataliena moglie del Conte Andrea — што је погрјешно, јер је она била жена Николе, стрица Петра Тољеновића, као што и сам Орбин на стр. 393. пише), мати Богише и Владислава Николића у једном дјелу хумске земље, жива је била још г. 1349., и те године дне 26. маја у Дубровнику закључено би у већем вијећу постарати се за дом, у ком ће пребивати „nobilis et potens domina domina Cathalena, soror magnifici domini domini bani Bossine, que ventura est Ragusium“. (Mon. ragusina, Libri reformationum, Tom. II. 71.). Но о тој Каталини и о њеним синовима (Богиши и Владиславу) Николићима, не може бити дје већ на другом мјесту говора.

в) „Реса?“

„Гдје нађе, да од Бога нађеш, то име? у ком именослову, ономастику или именику, — у ком ли поменику, општем листу, диптику и синодику и анатематнику; — та у ком споменику и паметнику; — у ком ли рјечнику, словнику или „ричословнику“; — у ком ли напокон записнику и зборнику; или у ком запису и натпису, на чијем ли гробном камену и плочи нађе урезано име то, име „Реса“; и гдје је никла, гдје је расла и узрасла, и с ким је друговала и скакутала, и чим се поносила та поносна Реса; и кажи нам, тако ти имена, ко јој је кумовао, ко јој дао или надјенуо име, дично име „Реса?“

Тражи, потражи Ресу у Даничићеву рјечнику из наших књижевних старина, потражи је и у рјечнику личних женских имена, приданом расправи Стојана Новаковића о поменицима у 42. књизи Гласника, и у таковом рјечнику Љ. Стојановића у спом. III., стр. 179. и даље, у који су узета само необичнија имена, прелистај књигу „Славянскій Именословъ или Собраніе славянскихъ личныхъ именъ въ алфавитномъ порядкѣ, составленъ Священникомъ М. Морошкинимъ, Петербургъ 1867. г., преврни све рјечнике и ричословнике и засебне и придодане монументима и споменицима или паметницима, па нигдје не ћеш, — увјерићеш

се, да си се залуд трудио тражећи, — не ћеш наћи Ресе. И ако мислиш, да ћеш сретнији бити, ако поново проучиш „Основе српскога или хрватскога језика“ од покојног Даничића, или расправу о народним именима и презименима у Хрвата и Срба од дра Т. Маретића у Radu, књ. 82. стр. 77. и 85., и ту ће ти бити заман мука, јер и ту не ћеш наћи, што тражиш, не ћеш наћи Ресу. У II. регистру а на стр. 442. поменутих Даничићевих основа наћи ћеш додуше „реса“, али ће те радост одмах минути, чим уочиш и видиш, да је то „реса“ написано с малим а не с великим Рци, и кад, спазивши то, нагло прочиташ, што пише на стр. 39., на коју те страну упућује Даничић на стр. 442., а на којој 39. страни пише само то: „реса (кор. може бити rik цијепати); види под а, урес, уврѣсе“, а у Маретића наћи ћеш на стр. 77. голуба Ресоја и голубана Ресана, али голубице Ресе, не ћеш наћи ни у тог тачног, савјестног истраживача и озбиљног расправљача. И ако те не мрзи, ако си доколан, а ти разгледај поменик негда манастира Раче украј воде Дрине или недалеко од ријеке Дрине, који је описао П. Ј. Шафарик (Gesch. der serb. Literatur, I. Abth., S. 233.) а који Стојан Новаковић, пишући о српским манастирским поменицима, није пред собом имао, и у ком ћеш наћи „Tausende und Tausende von serb. Eigennamen“ — па и у том негда рачанском а сада беочинском поменику, не ћеш наћи Ресе, бар ја је не могох ни у том најбогатијем у именима поменику наћи.

„Па откуд ти онда та Реса? Да ли је створи, кад је нијеси нашао? Како је створи, од чега ли?“

Нијесам је створио, ни смислио, ни из прстију исисао, као што је створена и изведена она Драга под а), већ сам ја Ресу нашао — и да те даље немучим, одмах ћу ти казати гдје сам је нашао. Нашао сам Ресу у Старинама, што их издаје југославенска (загребачка) Академија знаности, у XVIII. књизи тих Starina, на пошљедњој, баш на пошљедњој страни те 18. књиге гдје се чита овај запис: „Сеи справи книге тепачиѣ Батало, кои бише много славан, кои дрьжаше Торичан и Лашвꙋ, а за ним бише госпоѣ Реса, Бꙋкца воеводе кћи. Ꙗ бише ой едань братьи воевода босаньскы, дрꙋги кнезь босаньски а трети бань хрватски.“

И сад кажи, али кажи по души и признај да сам имао право, што сам горе Ресу госпоју, поносном назвао. И како да се не понесе и да се не поноси Реса, кад је помислила само, чија је била кћи, чија ли љуба, и ко су јој била браћа њена, и да је била кћи војводе босанскога Вукца, а љуба тепачије Батала, господара Торичана и Лашве, и да је имала три брата рођена, од којих је први био војвода, а други кнез босански, а трећи бан, и не бан словински, или мачвански, или северински, већ баш бан хрватски. Бошњак — Србин, бан хрватски!

Српкиња је браћом поносна, а Србину је мила сестра, сестра од заклетве, Реса ресаста!

Но у поменутом запису каже се само, да је госпоја Реса љуба тепачије Батала, и да је била кћи Вукца војеводе и сестра војводе босанскога, и кнеза босанскога, и бана хрватскога; али се у запису не каже, којег је управо Вукца од многих Вукаца кћи била та наша Реса, и како се по имену викао први брат Ресин, и како се звао други брат њезин, и како се писао онај трећи брат Ресин, онај силни (potens) бан хрватски?

Не ћу те мучити и рећати, чија није била кћи госпоја Реса, а наиме да није била кћи Вукца Чрнуговића, или Вукца Хранића, или Вукца Владислалића, или Вукца Вукотића, већ да је она била рођена кћи Вукца Хрватинића, војводе босанскога, а браћа да су јој Хрвоје војвода босански (потоњи херцег-дука сплитски), и Драгиша кнез босански, и Вук, бан хрватски.

И сад знаш, љупки читатељу, не само, којег је рода и племена, и из чије је куће била, и у чију је кућу дошла госпођа Реса, и да је била она од племена и куће Хрватинића, господара дољих крајева русага босанскога, и да су Хрвоје и Драгиша и Вук била браћа Ресина, већ уједно знаш или бар можеш знати, зашто сам ја из Сријема склопио руке и пишем ово о Реси Босанки, и да ово није ништа друго већ допуна онога, што сам прије десетак година писао о Хрватинићима у београдском Гласнику, књ. 49.

Ја сам прије десет или једанаест година написао нешто о Хрватинићима, и гласом свједоџбе, издане од г. Вјекослава Клајића, старином Шлавонца а од не дугог времена Загрепчанина и жестоког поборника црвене Хрватске и васкрситеља Хрватства у тој црвеној Хрватској — у „Повијести Босне“ на стр. 212. — није лоше испало то моје нешто о Хрватинићима.

„Писао ти или не писао и писао кад му драго и писао подобро или полоше, за то ми не ћемо ништа да знамо и ми за сада знамо само то, да си рекао, насумце изрекао и избацио само, да је Реса од рода Хрватинића, а наиме да је кћи Вукца Хрватинића, а сестра Хрвоја, Драгише и Вука, бана хрватскога, али изреку и реченицу ту нијеси ничим потврдио и посвједочио. А без добре свједоџбе и јаке утврде, како да ти вјерујемо? Скочи дакле, скочи и опет и посвједочи!“

Да посвједочим, морам се још једном вратити к записима, приопћеним у XVIII. књизи Старина.

На трећем листу од она четири пергаменска листа у осмини, чувана сада у императорској библиотеци у Претрограду, има на другој страни тога трећега листа овај запис црвенијем: „вь име оца и сина и светаго дꙋха. Сеи книге (а у књизи је той било јеванђеље по Јовану) направи тепачиѣ Батало своим диѣком

Єтанком Кромирнѣнином и оковавь є сребром и златом и одивь кросницом и приказа є старцꙋ Радинꙋ. Ꙗ написашє сє сие книгє ꙋ дни крала Дабишє оть роенѣ сина божиѣ 1393. лито, по ꙋмрьти крала (Стефана) Тврьтка дрꙋго лито.“

Дакле г. 1393, кад је у Босни краљевао краљ Дабиша, писано је поменуто јеванђеље и записало се име онога, који је оправио, сребром и златом оковао и корице кожом опточио то јеванђеље; — и да је ђак Станко Кромирњанин писао то јеванђеље и приказао старцу Радину. А даље се продужује но не црвенијем већ црнијем — и каже се, какав је то муж био онај многославан тепачија Батало, и што је све држао тај Батало, и откуд му се довозило вино у град његов Торичан, и како се звала госпођа његова, и чија је кћи била она, и ко су и шта су јој браћа њена.

Да докажем дакле, што се има доказати, могао бих се без сваког труда позвати, просто позвати на г. В. Клајића, писца „Повијести Босне“ по првих врелих у Загребу 1882., који на стр. 212. те повијести вели: „Vojvoda Hrvoje Vukčić od stare vlasteoske porodice Hrvatinića bijaše sin vojvode Vukca Hrvatinića iz dolnjih krajeva bosanske države. Imao je više braće: Vuka Vukčića, poznatoga nam već b a n a h r v a t s k o g a, za tim kneza Dragišu, (kneza) Vojislava i sestru Vučicu“ — те гледом на Ресу и оно што се у црвеном и у црном запису о Реси и њеним родбинским односајима и времену њенога господства каже, ово извести и закључити:

У запису од г. 1393. каже се за Ресу, да је кћи Вукца војводе босанскога, и да је од браће њене један војвода босански, други кнез босански а трећи бан хрватски; но пошто најновији и најбољи повјесник Босне до пропасти краљевине пише, тврди и свједочи: да су Хрвоје, војвода, Драгиша, кнез босански и Вук, бан хрватски, били синови Вукца Х р в а т и н и ћ а, војводе босанскога, то и Реса, госпоја Баталова, а кћи Вукца војводе и сестра Х. в о ј в о д е и Х. к н е з а и Х. б а н а хрватскога не може бити кћи другог којег Вукца војевода, нити сестра других каквих Вукчића, већ баш кћи Вукца Х р в а т и н и ћ а и сестра рођена Хрвоју, Драгиши и Вуку Вукчићу, бану хрватском. Quod erat demonstrandum.

Тако бих могао умовати, тако изводити и закључивати и тако доказивати да пишем ово на пр. за Новосадски „Јавор“ или за „Vienac“ у Загребу. Но ово се пише за Гласник, и не за Гласник србијански, већ за Гласник босански; а ја родом из Сријема и житељ сријемски не знам

„Какав је адет у Босни
„Какви су момци Босанци?

и да ли ти момци Босанци и дични Херцеговци држе што до оних хрватских или похрваћених аукторитета, а наиме да ли признају големи ауторитет у стварима босанске повијести г. В. Клајића, родом Славонца а сада Загрепчанина, те драговољно примају, поштују и слијепо прихваћају изреке тих загребачких аукторитетлија?

А не знајући то, не смијем се позивати на г. Клајића, већ с обзиром на ником се „не клањајуће“, ништа на вјеру без испита и довољнога разлога „непримајуће“, о свачем се „сумњајуће“ завојите читатеље овога Гласника, оне момке Бошњаке и оне лаке Херцеговце — морам дакле поново потражити у сувременим листинама, писмима и дневницима потврде за изреку г. В. Клајића.

„Док не нађеш два слична имена,
„Док не нађеш Стоју и Стојана —
„А обоје брата и сестрицу —
„Не мо'ш, краље, темељ подигнути,
„А камо ли саградити града.“

Док не нађеш у листинама од г. 1393. или бар од године, што је пред том или године, што иде за том 1393. годином поменута три брата рођена и да је један од те браће војвода босански, а други кнез босански, а трећи бан хрватски, не можеш и не ћеш увјерити „невјерујуће“ Бошњаке, да је Реса, госпоја тепачије Батала кћи Вукца Хрватинића а сестра Хрвоја, Драгише и Вука Вукчића.

Но, па кад су тако невјерни ти момци Бошњаци, а они нека знају и паметују, да се

1. у повељи Стефана Дабише, краља Србљем, Босни итд. писаној 29. септ. г. 1393. помињу као свједоци: бан Иваниш (мачвански негда бан), в о ј е в о д а Х р в о ј е, тепачија Батало итд.

2. у привилеђији млетачкој од 13. јула 1393. инд. I. зове се Хрвоје „Magnificus vir, dominus C h e r v o y e v o y v o d a, f i l i u s c o n d a m v o y v o d a e B o s s i n e n s i s — а у сличној тој привилеђији под истим даном и истом годином изданој привилеђији за Вука каже се: magnifico viro domino V o l c h o b a n o, filio condam voyvodæ Bossinensis, f r a t r i supra scripti domini C h e r v o y e (Гл. XII. 135.; Monum. ed. Ljubić IV. 309—310.).

3. Павао Павловић Задранин у меморијалу свом помиње под 7. февр. 1392. бана Вука Вукчића (Banus Vasich (sic) cum exercitu suo applicuit personoliter in Carinum); и како је дне 12. истог мјесеца и године дошао у Задар са женом и пратњом кнез Драгиша, брат поменутог бана (Comes Draghiscia frater dicti bani); и да су дне 27. јануара 1394. Задрани склопили савез са велеможним баном Хрватске и Далмације (cum magnifico domino Bano Chroatiæ et Dalmatiæ scilicet domino Volcho) —

и да је у суботу дне 11. јануара 1395. исти велеможни господин Вук војвода негда бан са својом супругом (Аном) и са (Јеленом) женом Хрвоја, брата свога, дошао у Задар итд. итд.

И још бих ти, драги читаоче, могао привести из листина латинских и писама бар шест седам мјеста и извадака и њима ти утврдити оно, што је г. Клајић изрекао, но мислим да је и приведено доста да се увјериш, — да не будеш и даље невјеран већ вјеран те да повјерујеш — или бар да признаш, јер вјера нема посла са историјским истинама, да је збиља Реса — односно да је Станко ђак Кромирњанин имао на уму Вукца Хрватинића као оца, а Хрвоја, Драгишу и Вука Вукчића као браћу Ресину, кад је довршио г. 1393. оно јеванђеље и писао онај запис, у ком је поменуо и госпоју Ресу и само је у том погријешио, што уз војводство, кнештво и банство браће Ресине није додао и лична имена те браће Ресине, већ оставио да након пет стотина година мање двије истражујем имена браће Ресине ја, и да о том увјеравам данашње „невјерујуће" Бошњаке и Херцеговце.

„Но доста — и сити смо већ и Ресе и браће њезине — тих Вукчића-Хрватинића; но реци дер коју о војну, мужу Ресином, тепачији Баталу".

Док није Љ. Стојановић објелоданио у XVIII. књизи Старина толико пута помињани запис ђака Станка Кромирњанина знало се о Баталу само то, да је 1392.—1400. био властелин босански, а г. 1392.—1393. и тепачија краља Дабише (Даничић у рјечнику под „Батало), а сада — хвала нека је г. Љ. Стојановићу — знамо, да он бјеше не само славан већ „многославан господин, и бише много добар добрим људем и добрим кршћаном", — и да је држао Торичан и Лашву и Сану, и да му гредише вино на возницих из Кремена у Торичан — и напокон, да за то, што је Батало био добар добрим кршћаном, — за то га Бог множаше у вјеки вјеком.

Торичан, град који је Батало тепачија држао. У уговору о примирју, склопљеном између Угарске и Порте и под 20. авг. 1503. г. потписаном краљем Владиславом, помиње се међу босанским градовима и град Торичан (Thorychan, в. Hauser Gesch. des osman. Reichs, прво издање, II. стр. 618).

Лашва. О. Мартин Недић пише у Аркиву IV. 161. „Лашва, негда варош, била је на лијевој страни Лашве ријеке, од садашњег Травника и тврђаве травањске к истоку идући један четврт сахата далеко. — Међу то до скора фратри, који су били родом из Травника, латински пишући, уписивали би на пр. Pater Petrus a Lašva dakle Travnik sad, a prije Lašva zvaše se." — К. Јиречек, имајући на уму поменути уговор од г. 1503. вели (Handelsstrassen und Bergwerke, стр. 84.) да се

Травник први пут помиње г. 1503. Но ја бих рекао, — да поменуто у писму Вука деспота и бана Ладислава de Hederwara и Петра Дојчина (Dolci) јајачког бана од г. 1480. мјесто Dravnik, гдје је поновљен бој с пашом босанским, не ће бити друго што, већ Травник (в. Гласник књ. XXXII. 205.). Но може бити, да Станко ђак под Лашвом није разумијевао град, већ жупу код истог имена ријеке, као год што ће и Сана, коју је тепачија Батало такође држао, бити жупа на ријеци Сани.

А о Кремену, из кога је довażано вино тепачији Баталу у град му Торичан, и о ђаку Станку Кромирњанину нека се промуче мало сами Бошњаци: та њих се и Кремен и вино што се довозило из Кремена, па и мјесто, из којег је био Станко, ђак Баталов, у првој врсти тиче, бар више их се тиче и гора, засађена лозом виновом — шта ли је био онај Кремен, откуд се довозило вино у Торичан, и више их се тиче то само вино и онај ђак, који је писао оно јеванђеље, него што се све то тиче мене, ни Бошњака, нити Херцеговца, већ рођеног Сријемца.

Браћу Ресину сад и по имену знаш, и знаш да је Реса имала и сестрицу Вучицу — да ли старију или млађу од ње, то ја не знам — и да је та Вучица, сестра Ресина била удата за стрица Вукашина и Вукмира Златоносовића (в. Пуцић, Српски Споменици I. прим. IX. и стр. 77.).

Но тко су биле и како се звале по Богу сестрице — миле јетрвице госпође Ресе? Не бих морао, али и то ћу ти узгред казати. Колико знам, војводиница, потоња херцежица, љуба Хрвојева, која је Хрвоју јединца сина Баошу родила — и која се одмах послије смрти Хрвојеве преудала за краља Остоју и постала краљица босанска, звала се Јелена, и била је кћи Ивана Нелипића, кнеза цетинскога; Вука бана жена звала се Анка и она је преживјела мужа свога, кога г. 1401. већ није било међу живима — и премда Вук већ г. 1395. није више био бан хрватски, то се ипак удовица његова још и г. 1412. писала и називала Анком баницом: „госпођа баница Анка, оставша почтенога поменућа господина бана Вука Вукчића (magnifica domina Anna, relicta d. Volci Bani)" и писала се и називала тако и у „српским листовима и у латинским писменима." Но чија је кћи била Анка баница, то ти не умијем казати.

И кнез Драгиша био је ожењен — но кнегињи тој а јетрвици Ресиној не знам ни имена, нити знам, од кога је рода била она.

И сад све знаш, богољубни читаоче и штиоче, што се о Реси може данас знати и што се зна, само још не знаш и нијеси добио одговора на главно питање: у којој је цркви крштена и у којој је вјери васпитана, и ко је кум био гђи Реси?

У запису то се изриком не каже, па откуд и како да ти одговорим на то главно питање? Међутим, кад се не зна што управо и изравно, може се и слободно је домишљати се. Милош Војновић, мили нећак цара Стјепана, није никад видио Роксанде ђевојке, кћери Михајила краља леђанскога, па се ипак усудио рећи цару, да ће познати госпођу Роксанду, своју будућу ујну.

„Како ћеш ти познати ђевојку
„Кад је нигда ни виђео ниси?“

И шта је на то одговорио Милош Војновић, може бити прапрадјед Конте Војновића у Загребу?

Милош је одговорио:

„Роксанду ћу по браћи познати.“

Истина, да је Павао Павловић Задранин, у свом дневнику забиљежио дан, мјесец и годину, које је брат Ресин, кнез Драгиша са својом госпођом, — и које је године други брат Ресин, по имену бан Вук са својом госпођом и са женом брата свога Хрвоја, с госпођом Јеленом долазио и ради шта је долазио у Задар, а наиме да је кнез Драгиша са својом госпођом долазио у Задар да се поклони, да цјелива моћи св. Симеуна, — но кад помислиш само на Хрвоја војводу великога и херцега сплитскога, и шта сувременици пишу и кажу за њ, ко је и какве је вјере био Хрвоје, први брат Ресин; и кад даље помислиш, ко је и шта је био у том погледу господар Ресин, тепачија Батало, и за што је он оправио онако оно јеванђеље по Јовану, писано и приказано ђаком Станком старцу Радину — и кад даље помислиш, да је тепачија Батало био добар само добрим крстјаном и добрим људем и да га с тога Бог множаше — онда не знам, би ли смјела, све кад би и хтјела, бити Реса друге вјере, него што је био војвода Хрвоје и тепачија Батало?

И шта ту да те још мучим подсјећивањем на то и на то! Реса је била патаринка или богумилка.

А ако не знаш, добри човјече, шта је то богумилка, шта ли патаринка и каква је то вјера богумилска, патаринска или „крстьанска“ — то је још боље и не треба да сазнаш и познаш ту вјеру; и не слушај оне, који ти говоре и увјеравају те, да вјера босанска није била зла већ добра вјера, јер ти, који тако говоре, не знаду шта говоре и шта пискарају.

Rimska cesta u kotaru srebreničkom.

Priopćio dr. Ćiro Truhelka.

Pod imenom „Tabula Peutingeriana“ poznati svjetski zemljovid Kastorijev prikazuje cestu, koja je vodila iz Sirmium-a (sada Mitrovice) u Gensis do štacije Ad Drinum (flumen), a odovud u Argentariju. Dok je daljina prvih triju štacija izmegju sebe naznačena sa 30 i 15, dakle zajedno sa 45 rimskih milja, nema take naznake o daljini izmegju štacija Ad Drinum i Argentaria, tako, da se po toj karti ne može odrediti mjesto, gdje je nekoć stajala Argentarija.

Tek nam još jedno kazuje karta, a to je, da je od Argentarije išla cesta do u Stanecli (kod Blažuja), koja je tu štaciju vezala sa zapadnim naseobinama Bosne i sa Solunom. I za ovu cestu nije naznačena duljina, tako, da topografsko ispitivanje do danas nije uspjelo da ustanovi položaj Argentarije i pravac obiju cesta.

Istina, da se je naseobina Argentarija tražila sad u Varešu, sad u Olovu, sad opet u Srebrniku, te bi se prema dotičnoj kombinaciji i pravac ceste po volji označivao, ali razlozima za taka mnijenja nema dovoljna temelja, kao što i naznake o daljini ne daju razloga, da se kolonija Gensis postavlja u Lješnicu, a Ad Drinum u Han-Palator, jer daljina od Han-Palatora do Mitrovice iznosi gotovo dvojinom onoliko, koliko je naznačeno na karti, koja je inače tačna.

Istraživanjem, za koje mi se ove godine nadalo prilike, uspio sam, da barem jedan dio rimske ceste Ad Drinum-Argentaria ustanovim, te sam se uvjerio, da su sve dojakošnje hipoteze bile neosnovane.

Trag rimskoj cesti, koja je, — kako već ime Ad Drinum kazuje — bez sumnje tekla uz Drinu, uhodio sam kod Bratunca (Ljubovije), gdje je široku dolinu gotovo po sredini presijecala, vodeći paralelno u daljini od 2 *km.* od obale uz dô. Otale mogao sam tragove rimskoj cesti motriti u daljini od 45 *km.*, nalazeći uz to u većim i manjim razdaljicama podosta podora od zgrada, koji su me duž Drine vodili do Gjurgjevca. — Prve sam ostanke našao kod Voljavice, gdje u polju ima više podora od rimskih zgrada, sakrivenih u grmlju.

Usred njih dube još ostanak rimskog miljara, zakopan u zemlju, a od gragjevnih ostanaka našao sam korniž i komad stupa od vapnenca. O obliku i o prostoru, što ga je zapremala zgrada, ne mogoh dobiti prijegleda, pošto je sve gusto obraslo grmljem i ledinom. Rečeni ostanci, za tim opeke i krovni crijep, koji se često rasut nalazi na površini, ne daju sumnjati, da je ovdje bila rimska naseobina.

Jedva nekoliko kilometara uz dô pokazaše se još jasniji tragovi ceste. Radnici, koji su kopali cestu Bratunac-Skelani, raskopaše crnicu, tražeći kamenja za kaldrmisanje, pa tom prilikom naigjoše na staru kaldrmu. Otkopaše je od Han-Bjelovca u duljini od 7·5 *m.*, a materijal upotrebiše za novu cestu.

Ispitivanjem o tome ustanovio sam, da je pravac te ceste tekao dolinom usporedo s Drinom. Cesta je bila široka 4 *m.*, ponešto svedena i velikim kamenjem s oba kraja zarubljena. Da je ta, slojem crnice od 30 do 50 *cm.* zatrpana cesta bila rimska, svjedoči to, što sam na mnogom kamenju u kaldrmi, koje sam potanje ispitao, našao pokadšto veoma duboko utisnute kolotečine, uz koje je prionula prašina, točkovima prignjetena.

Osim toga još se u zemlji nagjoše oba ulomka rimskog spomenika (vidi *sliku 1.).*

Ta cesta vogjaše do Saske rijeke, preko koje je prelazila kod Han-Bjelovca, a ovdje joj zatriješe trag hanovi, sagragjeni na

Slika 1. Spomenik kod hana Bjelovca.

samoj cesti, no jedva nekoliko metara dalje opet nailaziš na nju, te je mogoh razabrati još na 200 *m.*, gdje se onda gubi u crnici.

Znamenito je, što se je ovdje razabralo, da cesta prolazi ispred ušća dola Saske rijeke, ne odvajajući se u dô, tako, da je s Domavijom (selo Sase) bila spojena jedino stazom. Iz toga se može razabrati, da cesta nije vodila preko Gradine kroz planinu, nego da je duž Drine dalje tekla, te da po tome i Argentariju valja tražiti južno, a ne jugo-zapadno ili zapadno.

Najbliži rimski spomenici nagjeni su kod Sikirića.

17. maja o. g. iskopaše radnici, koji su gradili novu cestu iz Bratunca u Skelane u srebrničkom kotaru, kod sela Sikirića tik do same nove ceste, veliku množinu rimskih bakrenih novaca. Novci

bili su zakopani u zemlji oko 40 *cm.* duboko, a pošto se nije našlo nikakih ostanaka od lonca ili kovčežića, valjda su bili zgrnuti u vreću, koja je davno istrunula. Do sada mogao je naš muzej od tih novaca dobaviti osim 4 komada od rgjava srebra 866 bakrenih, a nade je, da će se i ono nekoliko komada, koji su u prvi mah došli u tugje ruke, moći dobaviti za muzej.

Svi novci bili su krupni u promjeru 3—3·5 *cm.*, a debeli oko 3·0 *mm.*

Dočim nam prednja strana pokazuje glavu vladara, za čije su vlade kovani, prikazuje nam revers ženu gdje stoji, s jedne joj strane lav, s druge vô.

Naokolo nalazi se natpis P. M. S. COL. VIM. a čita se: „Provinciae Moesiae Superioris colonia Viminacium“. Ispod spomenutog lika označena je i godina kada je novac kovan: AN. I, II, III, i t. d.

Prema tome ti su novci kovani u gornjoj Meziji u Viminaciju, a uzme li se, da godina I, označena na tim novcima, odgovara godini 993. po osnutku Rima, to su oni kovani u doba, kada je rimsko carstvo navršilo prvi milenij svoga opstanka, te se primicalo svome rasulu (III. vijek poslije Is.).

Osim ove legende nagjoh na dva novca Herenije Etruscille i Aquilie Severe „PROVINCIA DACIA“ bez oznake kolonije ili municipija, gdje su kovani.

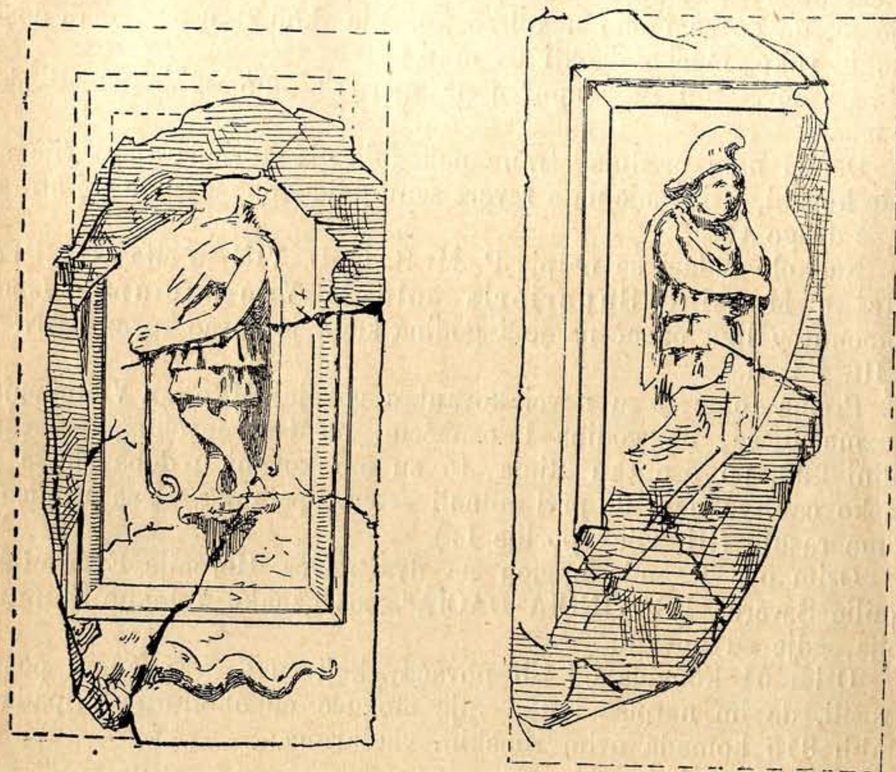
Osim 51 komada od tih novaca, koji su se vremenom posve istrošili, da im natpisa i lika nije moguće odgonetnuti, pripadaće ostalih 815 komada ovim rimskim vladarima:

Marcus Antonius Gordianus III, ...	god.	222.—244.,	kom.	82
Marcus Julius Philippus I, ...	„	204.—249.,	„	382
C. Mess. Quintus Trajanus Decius	„	201.—251.,	„	143
Herennia Etruscilla (žena Decijeva) . . .	„	—	„	30
Herennius Etruscus (sin Decijev)	„	—	„	9
Cajus Vibius Trebonianus Gallus	„	207.—254.,	„	69
Cajus Vibius Volusianus	„	† 254.,	„	25
Aemilianus M. Jul.	„	208.—254.,	„	7
Cajus Valens Hostilianus Messius Quintus .	„	rogj. 251.,	„	66
Otacilia Severa (žena Filipa I)	„	—	„	2

Od ona četiri srebrna novca (billon) bijahu 2 Trebonijana Galla, 1 Valeriana (Publ. Licinius god. 190.—263.), a jedan nečitljiv.

Taj nalaz zanimljiv je stoga, što nam na novo kazuje, kako su se kolonije silnog rimskog carstva u vrijeme, kada je ovo navršivalo tisuć-godišnjicu svoga opstanka, stale od Rima i Italije emancipirati, te se počele samostalno, na štetu carstva razvijati. Ta činjenica opažava se u svim pojavama javnog života rimske države, pa i u novcu. Dok je do III. vijeka skoro sav novac, što se je trošio po velikom carstvu, kovan u Italiji, u to doba počinju pojedine

kolonije kovati same na svoj trošak i račun novac za svoje potrebe i za susjedne zemlje, a iz take su kovnice proizašli i novci, nagjeni kod Sikirića. Naravna je stvar, da je to mnogo doprinijelo, te su

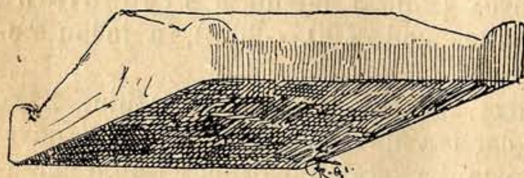
Slike 2. i 3. Skulpture nadgrobne stele kod Sikirića.

u to doba Rimom zavladale financijalne krize, koje su uz ostale razloge mnogo krive rasulu golemog carstva.

Tih kovnica bijaše sve više, te se novac kovao ne samo u Daciji, gornjoj i dônjoj Meziji, nego i u Sisciji, Sirmiju i Akvileji.

Novci nagjeni kod Sikirića jamačno su se odnosili na majdane (rudnike) u Domaviji (Gradina).

Tik do ceste, nedaleko samog nalazišta, ima rimsko groblje sa kakovih 50 grobnica na oblik tumbe. Jedan grobni spomenik bijaše stela, urīješena skulpturama (vidi *slike 2. i 3.)*, a kapak malome sarkofagu *(slika 4.)* našao se na blizu.

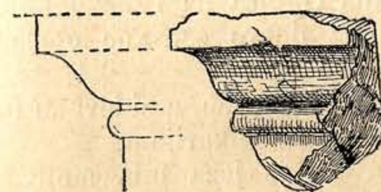

Slika 4. Kapak sarkofaga kod hana Bjelovca.

Više komada tesanog kamena i komad stabla od stupa očevidno su ostanci veće neke rimske zgrade, koja je tu stajala. Spram Tegara suzuje se dolina Drine, strane joj bivaju strmenite, tako, da je od nekadašnje ceste slabo šta ostalo, te sam tek u Petričkom polju naišao na ceste

razvaline, koje su, sudeći po ostancima opeke, rimske, te valjda potječu od seoskih kuća, rasijanih po ravnici. Tu sam i to saznao, da su seljaci pri oranju od prilike 30 *cm.* pod površinom naišli na sloj kamena, kome pravac vodi uz dô, a širok je 3—4 *m.* Nema sumnje, da su i to ostanci nekadašnje rimske ceste.

Da li se je cesta od Žlijepca počevši vijugala uz Drinu, ili je pak zašla u brda prama Crvici, to je mučno utvrditi, jer je i ovako i onako zemljište takvo, da joj je davno moglo nestati traga.

Slika 5. Fragment iz Voljavice.

Istom kod Skelana opet nagjoh izgubljeni trag. Ovdje tik ispod sela uz put vidjeh, gdje leži oko 20 komada tesana kamena, velikog gdješto do 1 m^3., koji je kamen bez sumnje pripadao velikoj zgradi *(slike 5. i 6.)*. Ti su ostanci pri dnu neke vododerine, te ih poslije svake kiše sve više pokriva naplavljeni šljunak, tako, da se može misliti, da ovo nekoliko komada, što su još na površini, za pravo sačinjava samo malen dijelak ostanaka i da je toga mnogo više zagrnuto. Kako ljudi kazuju, nanese svaka kiša na jedan metar zemlje na ono mjesto, gdje podor stoji.

Slika 6. Fragment iz Voljavice.

Slika 7. Spomenik kod Skelana.

Nedaleko odonud, našao sam otkrivene ostanke rimskog zida. Megju rečenim tesanim kamenjem ležao je kišom već veoma ispran spomenik *(slika 7.)* s ovim natpisom:

„Imp(eratori) caes(ari) M(arco) Aur(elio) Severo Antonino pio Aug(usto) divi Severi f(ilio), arabico, adiab(enico), parthico, (principi juventutis?) maximo p(atri) p(atrie) trib(unicia) pot(estate) co(n)s(ulatus) IIII. d(edicavit) (municip. od. col.?)“

Taj, caru Karakali (god. 188.—217. poslije Is.) po smrti njegova oca Severa (jer je pisano: „divi Severi filio") posvećeni natpis udešen je izmegju god. 211. i 217., ali u tekstu ima hiperbola, gdje se Karakali daju naslovi, koji su samo njegovu ocu pripadali, kao „Arabicus" i „Adiabenicus".

Zanimljivija je sveza, u kojoj je taj natpis s onim, što je lane iskopan u Sasama (Domavia), a posvećen je Severu.

Jedva za jedan kilometar od rečenih razvalina uz dô, kod Skelana, gdje se dolina proširuje, vide se razvaline prave naseobine.

Oko 50 koraka južno od žandarske kasarne naigjoše pri kopanju temelja za sagragjenu nedavno kuću Mila Gligića na rimsku kuću. Iskopano je tom prilikom oko 50 komada dobro očuvane opeke i mnoštvo utaraka od krovnog crijepa.

Pod te zgrade bio je betoniran, posve uglagjen, a zidovi su bili oblijepljeni lijepom, ukrašenim ornamentalnom slikarijom.

Po nagjenim fragmentima čini se, da je loza bila motivom ornamentima. — Pri kopanju naišao je Gligić na vrata, kojima su pred pragom bile dvije stepenice uzidane od vapnenca i treća od uspravljenih opeka. Površina, što je ta razvalina zaprema, iznosiće oko 200 m^2., od kojih je po prilici $^1/_8$ već otkopana bila, te je opet zasuta, pošto je stigla zabrana, da se nastavi kopanje. Dubljina do nekadašnjeg nivo-a iznosila je mjestimice 2 *m*.

Oko 700 *m.* od te zgrade uz rijeku ima na strmoj obali drugo polje s razvalinama na prostoru od preko 10.000 m^2. Razvaline su obrasle gustom šikarom, ali na svakom koraku sretaš travom obrasle zidove, rasute opeke i ulomke od kojekake gragje. Ti ostanci rimske kolonije pružili su dobar dio gragje, kad se je zidala žandarska kasarna i carinara, ali je ipak samo neznatan dio prerovan.

Po kazivanju ondašnjih stanovnika nalazili su u prijašnje doba tik do toga polja pri plitkoj vodi u Drini često olovnih ploča, koje su sabirali, te od njih ljevali taneta, pa se po tome može suditi, da je pogdjekoja kuća bila olovom pokrivena.

Po prilici 300 *m.* zapadno od tih razvalina našao je neki seljak, imenom Mujo Zrnić, prije nekoliko godina pri oranju ostanke nekog zida, koji je po njegovu kazivanju bio pokriven šarenim kamenicama, te po tome dakle bio mozaikom obavit.

On dalje nije pretraživao, te sam još na samom mjestu našao jedan dio zida, i nema sumnje, da bi se prekopavanjem ovuda, kao na svim rečenim mjestima, došlo do zanimljivih rezultata.

Opeka, koju sam motrio megju razvalinama naseobine, bila je veoma valjana, te sam slučajem našao mjesto, gdje su je gradili. To je glinast brijeg u Lješanskom polju ispod karaule skelanske, gdje leži množina onuda rasutih utaraka od opeke.

Cestu, koja je vodila od Bratunaca do te naseobine, mogao sam odmah iza Skelana dalje razbirati. Prolazeći kraj kasarne nagjoh je najprije u prvobitnom stanju, otvorenu, tek tamo amo obraslu travom i grmljem. Što sam ovuda vigjao, podudara se s onim, što sam vidio u Han-Bjelovcu: cesta je 4 *m.* široka, s krajeva zarubljena velikim kamenjem, kaldrma glatka, nešto svedena. I ovdje ide uporedo s Drinom, udaljena od nje 300 *m.* Otvoreni dio dug je 600 *m.* Jedan kraj ceste, čini se, da je raskopan i da se je otuda uzimao materijal za gradnje, a drugi kraj spram Dobraka gubi se u crnici, te u malim razdaljicama mjestimice opet proviruje.

Tu sam cestu i ostanke od zgrada razbirao gotovo do Gjurgjevca, a istom ondje izgubih joj trag.

Čini se, da se zbog strmih stijena, koje počevši od Klotijevca stješnjavaju obalu Drine, i zbog hridova i bregova nije mogla cesta nastaviti s ovu stranu Drine, te bi se prije moglo misliti, da je izmegju Dobraka i Klotijevca prešla preko Drine, da na srpskoj strani od Banje dalje pogje. Najbliži čvor, gdje se je mogla nastaviti, bila bi Mala Gostilja kod Višegrada, gdje sam prije dvije godine ne daleko odonud na bosanskom zemljištu našao najbliže rimske spomenike: grobište, razvaline od zgrada i poznate toplice. O daljem pravcu ceste, rekao bih, da ne može biti sumnje: jedna od najbližih štacija bila je valjda iza Višegrada Rogatica (Aleva ili Bisua?) otkuda bi onda slijedila i sveza sa Stanecli (Blažuj).

Po uspjesima toga istraživanja dao bi se velikom vjerojatnošću ustanoviti pravac ceste Sirmium-Argentaria-Stanecli, zabilježene u svjetskom zemljovidu Kastorijevom, ali položaj same Argentarije na toj cesti još se uvijek nije mogao odrediti.

Da li tu koloniju valja tražiti megju gore navedenim razvalinama, ili da li možda „Argentaria" nije bilo ime mjesta, nego oznaka za znamenito nekad područje srebrnih majdana uz srednju Drinu, to će, ako bude sreće, pokazati natpisi s imenima od mjesta, koji se nagju pri prekopavanju.

Pri kraju još ću primijetiti, da je gosp. kotarski predstojnik Jabukovski radi održanja spomenika, koji se nagju na toj liniji, naredio, da se pri gradnji cesta razvaline što više čuvaju, da spomenike nije slobodno razoriti, i da se razvaline dotle ne smiju dirati, dok zemaljska vlada ne naredi, da se pomnije razvide.

Po mome sudu našlo bi se prekopavanjem u Skelanima znamenitih podataka za razjašnjenje rimskih kolonijalnih prilika u Iliriku.

I to je uregjeno, da se oba ispisana kamena, pokrovac od sarkofaga i znamenitiji ostanci od gragjevina valjano pohrane, dok se mognu prevesti u Sarajevo. —

Од Сплета до Сарајева.

Путно извјешће.

Приопћио др. **Маркесети (Marchesetti).**

Праћен својим пријатељем, др. Ант. витезом Томасинијем, пођох 3. јуна 1891. године од Сплета преко Сиња у Лијевно, које ми путовање не даде прилике за археолошке студије, са чега се морадох ограничити тек на ботаничко рекогносцирање овога, флористички још премало познатога краја. При томе успјех да пронађем више интересних врста, од којих се неке и Босне тичу — н. пр. Helleborus multifidus Vis., Daphne cneorum, Genista sylvestris, Ranunculus illyricus, Tulipa sylvestris, Hesperis laciniata, voc. glandulosa, Saxifraga bulbifera.

Сад опустјеле стране Пролога и Борове Главе, биће да су некад, прије него што настаде ово жалосно огољење шуме, била подесна мјеста за боравак човјеку.

Дан-данас је овај крај посве гô крш, али брзо и лако би се ошумио, кад би се понешто сузбило сточарство — нарочито козе, којих овдје у велико има — јер посвуда ничу храстови, грабови, јасени, јавори, а у горњим дијеловима и букве.

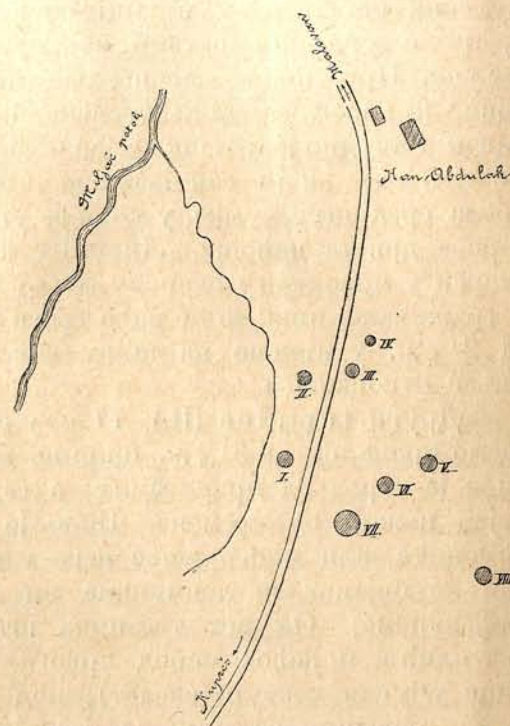
Приспјевши у Лијевно, веома нас обрадова љубазни дочек г. котарског управитеља, барона Седлницког, који нас за тим праћаше при похођењу оближње околице.

Километар и пô од Лијевна, с десна од пута у Поточане, стоји лијеп градац (Ringwall), а на подножју истога (спроћу телеграфске мотке 566/90), лежи угледна каменита гомила. Недалеко од ње лежи друга, травом обрасла гомила, а трећа мало подаље, на врху некога брежуљка. У осталом и у ширем округу има ту више мјеста именом Громиле, За градом, Поградине и т. д., што по свој прилици упућује на стара гробишта и насеобине.

Код хана Мате Баришића (на генералштапској карти Хан Матин), недалеко од Шујице, находе се на ливади, близу врела истоименога потока, пет малих гомила, а сред некога лијешћа има тамо и неколико богумилских гробова, од којих су неки прекривени неизрађеним, други пак отесаним каменим плочама. Дадох једну каменицу (плочу), која бијаше 2·80 *м.* дуга, 1·10 *м.* широка а 0·75 *м.* дебела, одићи, а затим до на 1·5 *м.* дубоко црницу земљу раскопати, али се ништа не нађе.

На мету свога путовања, у Купрешу, стигосмо 5. јуна послије подне и одмах прегох да околицу извидим. Не могу а да не споменем овдје, да нам је тамошњи управитељ испоставе, госп. Алојзије Бусингер, веома на руци био и много се потрудио, да нашој цијељи послужи. И госп. поручник J. Гечлинг лијепо нас је предусрео, давши нам други дан војничку пратњу.

Купрешка висораван (1150—1190 *м.* висока), као и околна брда, особито обилују останцима људске радиности, почевши добом камена па све до средњевјековних надгробних биљега, којих у велико има, било да су просте плоче или пак велики скулптурама урешени стећци. Већ одмах више Купреша стоји на брежуљку неки усамљени богумилски гроб. Близу Отиноваца, једно $^3/_4$ сахата од Купреша, нађоше неколико римских старина, које се хране у тамошњој поповској кући. А има ту и много старих босанских гробова, пак и гомила. И околица Равнога има многобројних старина.

Humka	I.	obim	83 m.	visina:	2·— m.
"	II	"	77 "	"	2·25 "
"	III	"	45 "	"	0·50 "
"	IV	"	30 "	"	0·50 "
"	V	"	66 "	"	2·— "
"	VI	"	71 "	"	2·75 "
"	VII	"	144 "	"	4·50 "
"	VIII	"	67 "	"	2·50 "

Због недостатка времена не могох посјетити сва ова мјеста (преко 30), за која ми казаше да су находишта старинских ствари, већ се обратих поглавито испитивању гробних гомила, које су расуте по Купрешком пољу.

Гомиле ове леже или појединце или у хрпама у пространој равници, али доста далеко од Купреша, а највише их има крај Горњега Малована. Све гомиле имају правилно-кружаст облик, а обрасле су травом. На гдјекојима леже камене плоче, које припадају познијим погребима. Што се тиче димензија, то врло варијрају, почем уз посве положите од једва $^1/_2$ *м.* висине, има и хумака (гомила) од 3 и више метра висине, а 150—200 *м.* обима.

Пошто више гомила прегледах, одабрах групу, што близу Хана Абдулах с лијеве и с десне стране тесте лежи, а 8 које мањих које овећих хумака броји — као што скица приказује.

Одабрао сам двије хумке осредње величине, од којих један (II.) на својој главици три камене плоче и два тесаника имађаше. Почем сам тек покушај чинио, то нијесам хумке сасвим раскопао, што би много времена стало, већ се задовољих просјеком.

Са 20 радника започех хумку (VI.), која 71 *м.* у обиму а 2·75 *м.* висине имађаше, те је прокопах кроза средину на 6 *м.* ширине и $12^1/_2$ *м.* дужине. Зачудих се, кад разабрах, да је то хумка земљана, без икаква камења. Земља бијаше веома мрка, и разликоваше се од оне од околне равнице, која је више црвенкасте боје. До на дубину од $1^1/_2$ *м.* не бијаше никаквога трага људских остатака, у нижим слојевима пак сретосмо неколико мјеста с угљеним останцима, лугом (пепелом) и сажеженом земљом. При томе се нађоше расуто многобројне лончине (цријепови) и мален комадић кремена, који изгледа као да је обрађиван. Зачудно је и тешко се дâ објаснити појава велике количине лимонита, који сачињаваше простран, 5—8 *цм.* дебео слој према средишту хумке, у коме се угљевља, као и читави комади борова дрвета нађоше. Лимонит је од чести растворен и претворен у мрко-жуту окарову земљу (Ockererde). Премда се помно истраживало, ипак се не нађе трага никаквим костима. У дубини од $2^1/_2$ *м.* ударисмо на живу земљу, те с тога одустасмо од даљег откопавања.

Други tumulus (II.), 77 *м.* у обиму а 2·25 *м.* висок, испитасмо прокопом од $3^1/_2$ *м.* ширине и 13 *м.* дужине. И ова хумка била је скроз од црне земље, а садржаваше пепела, угљена и лијеп ножић од кремена. Било је и овдје погдјекојих комада лимонита, али много мање него у првој хумци. Никаква трага пак не бијаше ни лончинама ни другим каквим артефактима (рађевинама). Од пет тесаника што по хумци лежаху, дадох два одићи, и нађох испод првога, у дубини од $1^1/_2$ *м.*, дјелимице учуван костур (скелет); под другим тесаником затекоше се тек поједини останци од костију, без икаквог прилога.

И ако ови покушаји откопавањем, не уродише великим резултатима, ипак разабрасмо, да су тумули купрешки, у разлику од оних по Гласинцу и другим мјестима Босне и Херцеговине, од земље а не од камења. И камени артефакти, као и начин уреса на лончинама — лончарије сасвим црвене, црне, руком дјелане, пржином (пијеском) измијешане, и урешене карактеристичким „кљуваним“ орнаментом (Tupfenornament) — упућују на врло рано, по свој прилици неолитско доба.

На прузи у Травник, држим, да је нарочито крај око Турбета вриједан, да се потање испита. Осим многобројних старо-босанских гробова, има и једне предисторијске насеобине „На Подкрајем“, чије је тло пуно примитивних лончина. Градина, што одмах више Турбета на десној обали Лашве стоји, биће да је по облику градац (Ringwall) — због недостатка времена не могох до ње отићи.

У збирци Исусовачкога самостана у Травнику видјех уз неколико римских натписа и неколико малених бронзаних спирала (завојица, saltaleoni) из још неиспитаних положитих гробова на Невич-пољу. Пећина пак на острмици Влашића, више Травника, могла би лако садржавати троглодитских остатака.

У бliској околици Сарајева имадох прилику, у пријатном друштву кустоса Трухелке и баш приспјелога дра Хернеса, походити стару насеобину у Златишту, гдје су већ учињени неки омањи покушаји откопавања.

Ова насеобина састоји се управо из два одјелита, на сву прилику и хронолошки различна обиталишта неолитскога човјека. Дôње, које се и Сô-бунар зове, живо ме опомињаше на „Grottes rouges“ (црвене пећине) код Ментона, али с разликом, да су овдје стропови (сводови) пећина, односно наднесене стијене дјелимице се срушиле, и дан-данас чине збрку горостасних, расутих рипа, између којих пак црница земља множину остатака људске радиности храни. У горњем, нешто више на запад лежећем боравишту, упознах одмах красно одржани градац (Ringwall, castelliere), истовјетан с онима, којих особито много по Истри има (већ их је 600 познато), а којих и гдје-гдје по Далмацији пронађох.

Градац твори према истоку правилан полукруг, дочим према сјеверу, гдје је стрмо стијење, обранбена бедема није требало. И овдје је земља врло мрке боје, и садржи обилато смета (остатака) негдашњих становника. На поданку стијења је заподак, који је опасан кружастим бедемом; овдје можда бијаше, погледом на заклонитији положај, зимовиште. Недалеко од овога градца, на запад, стоји брежуљак, који такођер има трагова неке негдашње насеобине.

Овај комплекс старих боравишта у непосредној близини главне вароши, чини ми се од превелике важности, почем се можемо поуздано надати, да ће се помоћу систематског и строго знанственог откопавања, доћи до особито интересних открића погледом на тамну предповијест Босне, од палеолитскога, па све до првога жељезнога доба. Већ ово мало огледа, који се овдје-ондје покушаше, дадоше врло интересну грађу од каменог и рожног оружја, кано и од лончина.

И овдје се нашла Auxa cornuta, која је за терамарске насеобине (terramare) карактеристична — а у опће показују овдје покупљене ствари, и по техници и по уресу, многе аналогије са западним штацијама. У неком малом издубку испод стијене, нађоше се неколико рађевина од туча и гвожђа (стрјелице, фибуле, закоснице, гривне, спирале и т. д.), што нам свједочи, да је овај градац и у касније доба боравиштем био. Ја не сумњам, да у Босни и Херцеговини много тих градаца има, јер ће по свој прилици многи од оних, градином и т. д. званих брежуљака и брда, њихових остатака имати.

Хтио бих овдје још накратко да упозорим на значај, што га има проналазак градаца по запосједнутим покрајинама. Ови

градци, који се и тектонски и хронолошки разликују од сјеверних земљаних и камених бедема, што се често находе у Дољој Аустрији, Ческој, и т. д., досад бијаху пронађени тек у доста скученом подручју, наиме у Аустријском Приморју и Крањској. С оне стране ријеке Соче посве престају, пак у равници Пада замјењују их терамаре. За то и јесте проналазак њихов на Балканском полуострву особито интересан, почем нови доказ пружа за источанско подријетло и тијесно сродство народа, који по овим земљама живјеше. С тога и јесу од особите цијене откопавања, која се извршавају по великој некрополи гласиначкој. Било би за ме неупутно, да, по простоме загледу ствари, што их сарајевски музеј храни, изричем свој суд, почем су се с њима др. Хернес и др. Трухелка у својим извјешћима потанко бавили.

При тако пространоме гробишту — говори се, да их има више од сто тисућа гомила — не да се ни предвидјети, какве ћемо стећи још презнамените находе. С потпуном извјесношћу пак очекивати смијемо, да ће се посвједочити, да је више њих по напредујућем културном развићу обиљежених перијода ту било, почем мора бити, да се ово гробиште кроз многа стољећа употребљавало.

И ако објекти, што се у сарајевском музеју налазе, својствен карактер имају и халштатску културу приказују, у које је локално настављан развитак њезин, и која је дјелимице и модификована грчким утицајем — то нам ипак те ствари пружају и многобројне интересне аналогије с другим некрополама, о чему се наравски овдје потање не могу бавити. Већ по близини њиховој, особито хрватска гробишта, нарочито Прозор, показују велику сродност с Гласинцем; али и приморска и јужно-италска гробља пристају блиско уз њих и упућују на многе узајамне одношаје. Чини ми се особито интересним, да се — док у Прозору све једноставне облучасте фибуле тек једну јединцату замку имају — на Гласинцу већином налазе сапињаче с двије замке, као што и по нашим некрополама Свете Луције и Каперета форму имамо, која је по Италији посве незнана, а у трансалпинским крајевима тек ријетко се находи.

Још бих да упозорим на множину двокраких или виљушкастих игала (закосница), што се по Гласинцу налазе, и којих нема по осталим некрополама Аустрије и Италије, али које се и опет находе у Св. Луцији, као и по другим оријенталским мјестима (Прозор, Плата на Корчули, Додона). Било би засад сувише, кад бих се бавио још и с другим осебинама, понаособ кад бих покушао да посвједочим аналогије с јужноиталским некрополама (нарочито с гомилама код Сибариса).

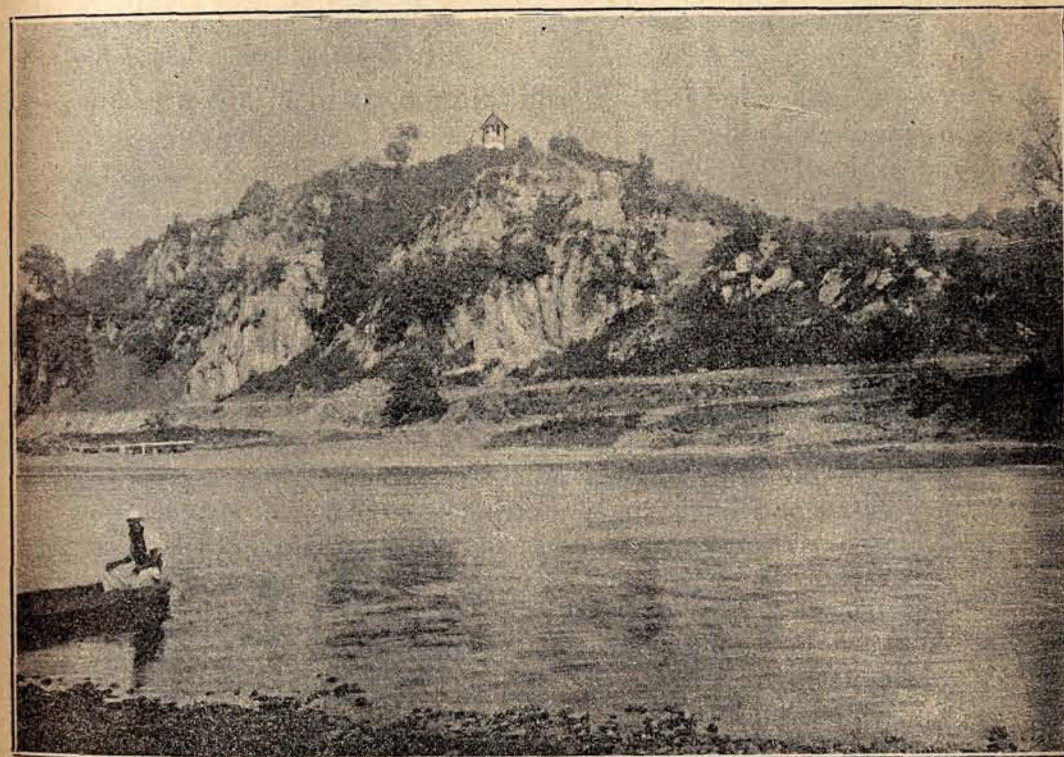
По свему реченоме имају предисторијска испитивања, што се већ извршише и што ће се у будуће још извршавати, не само локалну, већ велику опћениту културно-историјску важност,

јер ће нам путе показати, којима је ишла просвјета с истока на запад, и изнијети нам разноврсне одношаје, који се одржаше и у сразмјерно познијим временима. Балканско је полуострво, ово големо легло наше културе, на жалост у палетнолошком погледу још готово сасма неиспитано, а при тамошњим приликама остаће тако по свој прилици још задуго; тек од Босне и Херцеговине можемо, уштед благотворне аустро-угарске окупације, која на знанствено испитивање силно утиче, поуздано ишчекивати, да ће се домало нова, свијетла луча родити, која ће нам тамне стазе наше предисторије сјајно расвијетлити.

Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja.

Priopćio rudarski satnik V. Radimský.

Pri utoku Usore u Bosnu, i to u vrlo tupom kutu, što ga tvore lijeve obale obiju rečenih rijeka, uzdiže se jugo-zapadno od

Slika 1.

Doboja osamljena vapnenasta stijena Crkvenica, kojoj je s vrha veoma lijep pogled na varošicu Doboj s podorom sredovjekog

njenog grada, kao i na dvije ubave i plodne doline Bosne i Usore. *Slika 1.* prikazuje pogled na Crkvenicu s južne strane.

Na toj se strani brijeg, koji se oko 40 *m.* uzdiže iznad željeznice, što kraj njega prolazi, strmom stijenom spušta na obalu rijeke, dok su zapadni, sjeverni i istočni pristranci manje strmi i većinom crnicom pokriveni.

Od toga, što se na Crkvenici nalaze temelji od zidova i grobovi, biće, da je nastalo pričanje, da je ondje nekoć bila crkva, kako to pokazuje i ime brda.

Pred nekoliko godina navela je gornja lokalna tradicija nekoga kopača blaga, te se zaputio na ono mjesto i raskopao više grobova. Po kazivanju gospodina kustosa dra Truhelke, koji je u ono vrijeme pohodio Crkvenicu, bili su to ravni grobovi s kosturima, te je

Slika 2. (1/2).

Slika 3. (1/2).

Slika 4. (1/2).

Slika 5. (1/2).

tu megju ostalim bio i jedan zajednički grob, u kome je više kostura ležalo bez ikaka reda duž i unakrst, kao da su u najvećoj hitnji sahranjeni.

Koje po kotarskom uredu u Tešnju, koje po rečenom gospodinu prispjeli su god. 1889. zemaljskom muzeju ovi predmeti, većinom prilozi iz raskopanih grobova:

1. Dvije naušnice od pozlaćena srebra, s karičicom od 30 *mm.* u premjeru, koja u sredini ima četverostruk privjesak i sa svake strane nataknut košić (*slika 2.*).
2. Dvije naušnice od srebrene žice, s premjerom karičice od 48 *mm.*, na karičici dvije nejednake kvržice (*slika 3.*).
3. Dvije naušnice od broncane žice, s premjerom karičice od 50 *mm.*, ukrašene sa tri šuplje broncane krugljice (*slika 4.*).
4. Dvije naušnice od posrebrene bakrene žice, s premjerom karičice od 35 *mm.*, na kojima su privješeni jedan nepomičan i dva pomična zvjezdolika kolutića (*slika 5.*).
5. Jednostavna mala karičica od naušnice, valjda od mjedi.
6. Jednostavna karičica kao prsten, od istog materijala.
7. Ulomak od pečatnog prstena.
8. Okrugla, glatka plojka od tankog broncanog tenećeta, koja ima 70 *mm.* u premjeru.

Naušnice ad 1 cijenim da su iz kasnijeg doba srednjeg vijeka. Predmeti pod 2—7, mogli bi biti i noviji, a broncana plojka pod 8, s lijepim svojim materijalom, biće da pripada rimskoj dobi.

Sretni slučaj htjede, te je gospodin Eduard Porr, direktor poduzeća Morpurga i Parenta za sječu šume u Usori kod Doboja kupio Crkvenicu, i ondje god 1890. i 1891. sagradio paviljon i ljetni dvorac, različite puteve udesio, na istočnom pristranku brda zasadio vinograd i povrh toga na brdu mnoštvo voćaka i grmlja.

Pri raznim tim radovima trebalo je mnogu zemlju prekopati, pa se pri tome naišlo na daleko protegnute zidane temelje i na različite, kadšto vrlo znamenite starinarske predmete.

Valja mi ovdje istaknuti kao naročitu zaslugu gosp. direktora Porra, što je on velikim troškom otkopao sve temeljne zidove, priredio im nacrt, te ne samo nacrt utvrda na Crkvenici, koji je tako stečen, nego i sve ondje nagjene predmete najliberalnijim načinom darovao našem muzeju.

Pridana ovdje *slika 6.* prikazuje nam položaj Crkvenice, koja pada u područje općine Turski Makljenovac, spram rimske utvrde (castrum), koja leži u općini Doboj i koju ćemo kasnije opisati.

Slika 6.

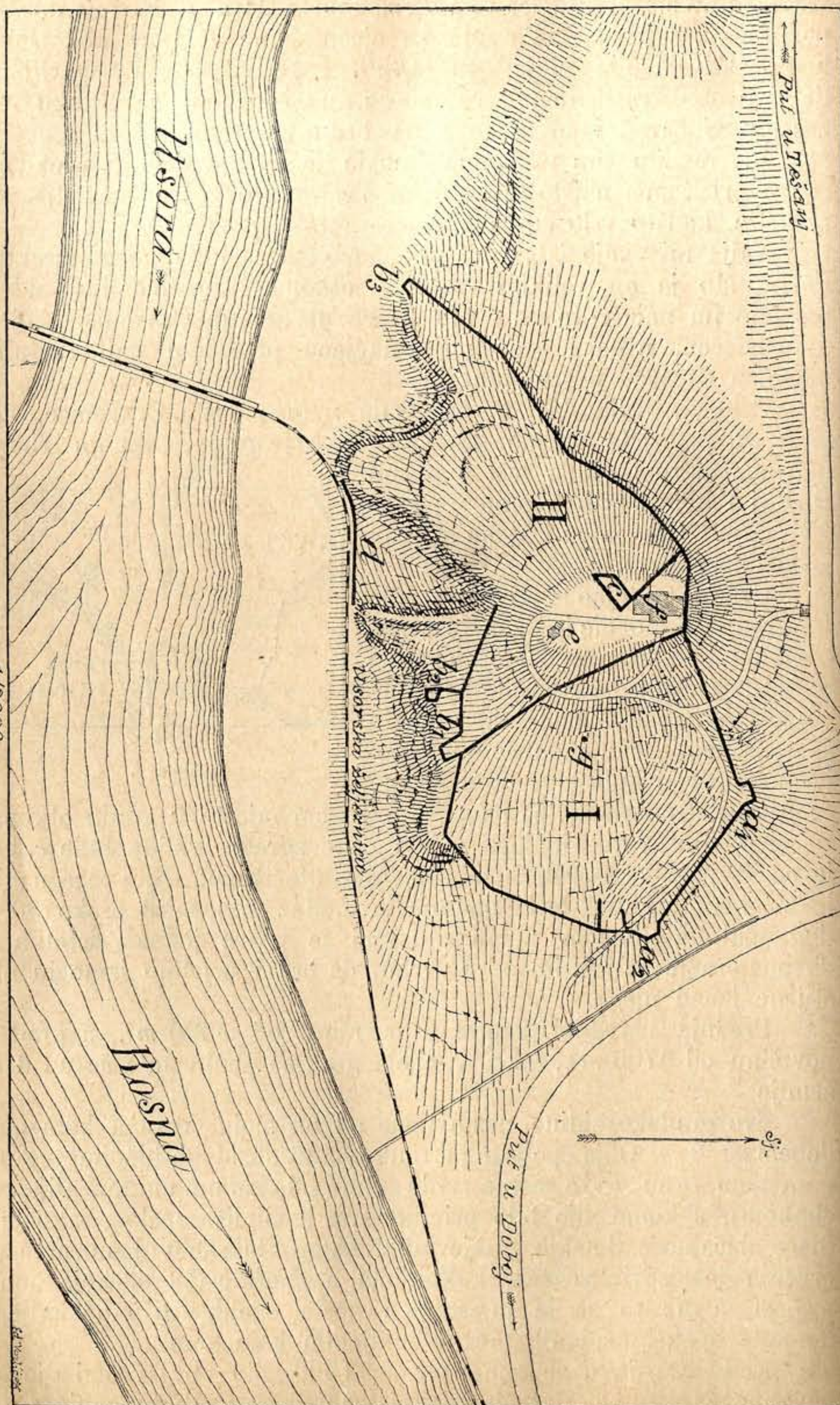
Samu Crkvenicu i njenu utvrdu prikazuje *slika 7.*

Grad je sastojao iz prednje utvrde I. i grada II., a oboje je, izuzevši jugozapadnu, okomitim stijenama dovoljno zaštićenu stranu, opasano bilo zidinama i opet takim odijeljeno bilo izmegju sebe. Bedem prednje utvrde bio je pojačan sa dvije kule a_1 i a_2, a bedem gradski sa tri kule b_1, b_2 i b_3. Na najvišem mjestu u gradu otkopani su nepravilno četverouglasti zidovi neke zgrade, valjda kule *c*, koja je po svoj prilici posadi služila zadnjim utočištem. Osim toga nagjen je na jugu pri dnu brda na mjestu *d*, duž željeznice preko 30 *m.* dug, maltom (lijepom) zidan zid, koji je posve jednak ostalim zidovima, te je valjda imao tu svrhu, da brani usjelinu izmegju obje stijene iznad njega.

Prednja utvrda I. zaprema površinu od 5500 m^2., a grad II. površinu od 5700 m^2., tako, da cijela gradina obuhvata više od 1 *ha.* zemlje.

Sve gradske zidine postavljene su na sloju krupna kamenja i debele su 2 *m.* Obje spoljašne strane bijahu obzidane lijepim tesanim kamenom, te su sve te veoma tvrde zidine bile zidane maltom (lijepom, žbukom), u kome nije bilo primiješanih komadića opeka, kako je to inače običajno u rimskih gragjevina. Nasuprot bila je u njemu množina crvenih jaspisovih zrnaca, kakih ima u pijesku Usore, koja onuda prolazi, a uz to se je mjestimice našlo cijelih, ili i polomljenih komada opeke, uzidanih megju lomljenim kamenom.

Kad sam ja u septembru god. 1890. bio ondje, onda je sva površina zaravanka, naročito pak istočni pristranak brda bio pokrit

1/2000

Slika 7.

mnoštvom sječena kamena i lomljenim kamenjem, megju kojim su se vrlo često nalazili ulomci rimskih žmurnjaka, ali rjegje opeke. Ni na jednoj opeki nije utisnut biljeg koje legije.

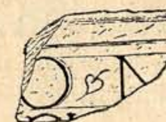
U kuli a_2 na istočnoj strani utvrde, koju sam onda raskopao, našao sam hrpu ruševine, višu od 2 *m.*, kojom se je provlačio sloj od pepela i drvenog uglja, tako, da se po tome može suditi, da je ta gragjevina požarom propala. U ruševini bilo je osim gragjevnog kamenja i malte (lijepa, žbuke) i mnogo žmurnjaka i crijepa, za tim rbina od ilovastih posuda, gragjenih koje prostom rukom, koje na točilo, a na pošljednjim mogao se je opaziti od istosmjernih crta složen valovit ornamenat. Drugih se predmeta na tom mjestu nije našlo.

Osim drugih arhitekturnih ulomaka nagjeno je nasuprot u ruševini izmegju gradskih zidina više komada profiliranog kamenja,

1/10

Slika 8.

1/10.

Slika 9.

1/10

Slika 10.

onda ulomaka malih stupova i ulomak prikazanog u *slici 8.* kamena s lisnim ornamentom u relijefu, što sve bez sumnje potječe iz rimskog doba i sastoji od vapnenastog lapora, kojeg nema u najbližoj okolini. Mnogo je zanimljivije za nas pet rimskih kamenova s natpisima, od kojih su na žalost takogjer nagjeni samo ulomci, i to u ruševiniu prednjoj utvrdi.

Ja sam snimke od tih natpisa poslao sveučilišnom profesoru u Heidelbergu, gospodinu Alfredu pl. Domaszewskomu, koji je bio tako prijazan, pa mi je priopćio svoj nazor o njihovu sadržaju.

Prvi kamen, *slika 9.* sastoji od mekog, vapnenastog lapora, te je ulomak od žrtvenika, koji je bio posvećen Jupitru, a prvi mu red ovako valja čitati:

(Jovi) O(ptimo) M(aximo)

Slova u drugom redu na žalost ne mogu se pouzdano protumačiti, te bi možda ovo moglo značiti:

R(eginae)? I(unoni)?

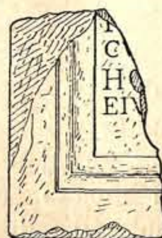
Na drugom kamenu, *slika 10.*, istesanu od nešto tvrgjeg lapora, stoji od prilike ovo:

(curam)
(age) NTE · M(arco) · R(ufinio)?
(praese)? NTE · CO(hors)
MILIAR(ia)

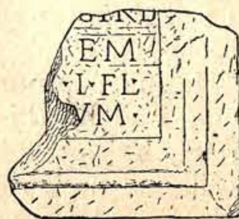
Taj je dakle kamen namjestila kohorta od 1000 momaka, pod zapovijegju Marka R. Poslije riječi „cohors“ stajala je valjda pobliža oznaka bataljuna, valjda „Delmatarum“, koji je u tome kraju bio

Slika 11.

1/10
Slika 12.

1/10
Slika 13.

smješten. Prilika je, da je to dônji kraj temelju nekome spomeniku, postavljenu na čast nekome caru.

Treći je kamen, *slika 11.*, istesan od krupnozrnog pješčenjaka, te je to svakako ulomak natpisa, usječena u počast nekoj carici.

Pošto prvi red samo može značiti:

SEVE(ri),
a drugi red samo: (con)IVGI,

to onda ime te carice mora da je Julia Domna. Po tome biće, da je natpis glasio:

Juliae Domnae Aug(ustæ) Severi Aug(usti) conjugi . . .

Slova M i O u trećem redu zaista se ne mogu popuniti.

Četvrti kamen, *slika 12.* i peti kamen *slika 13.*, sastoje od mekog vapnenastog lapora, te se od pregjašnja tri razlikuju time, što su slova u natpisima oličena veoma trajnom crvenom bojom. Oba su ulomci od spomenika, koji veoma slični bijahu onome, što ga prikazuje *slika 10.* Ne mogu se pouzdano popuniti. Pri kamenu *slika 12.* može drugi red da znači:

CV(ram agente),
a četvrti red: EIV(s numini devotissima)

Nadalje može biti, da na kamenu *slika 13.*, treći red znači:

(cohors) I. FL(avia),
a četvrti red: (Belgar)VM,

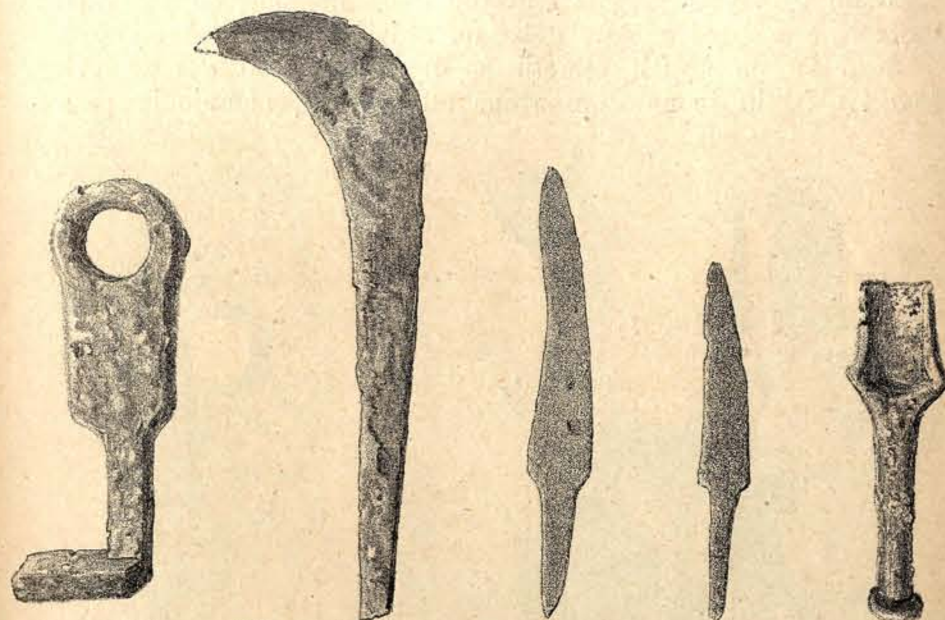
pošto je cohors I. flavia Belgarum u Bosni bila štacijonirana.

Vrijednost rečenih natpisa stoji svakako u tome, što je po njima na Crkvenici kod Doboja bila utaborena rimska kohorta.

Ali osim kamenova s natpisima, nagjeni su na Crkvenici još različiti drugi predmeti iz rimskog doba.

Prije svega valja navesti četiri carska novca od bakra, koje sam poslao direktoru umjetničko-historičkih zbiraka Previšnjeg dvora

u Beču, gospodinu Fridriku Kenneru. Po tome naučenjaku ne da se jedan od tih novaca odrediti, dva od njih po veličini i obliku potječu iz druge polovice trećeg vijeka, te se čini, da jedan od njih pripada Probu (god. 276.—282.). Četvrti, koji se pouzdano može protumačiti, potječe od Valentinijana (god. 364.—375.), te po

Slika 14. (1/2). Slika 15. (1/2). Slika 16. (1/2). Slika 17. (1/2). Slika 18. (1/2).

tome možemo suditi, da je utvrgjen kohortski tabor na Crkvenici još postojao pod konac četvrtog vijeka po kršćanskome računu.

Nadalje su nagjeni još različiti željezni predmeti iz rimskog doba, te ću od ovih ovdje da navedem:

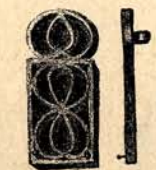
1. lemeš od pluga, dug 13 *cm.* a širok 10 *cm.* istog oblika kao ono, što ga zemaljski muzej u više primjeraka ima iz rimskih razvalina u Hercegovini;
2. ulomak crtala od pluga, dug 18 *cm.* a širok 5 *cm.;*
3. prednji dio dugačke sjekire, od oštrice do jame za držak dug 15 *cm.* s oštricom širokom 6 *cm.* i hrptom ispred jame za držak debelim 3½ *cm.;*
4. ulomak veoma savijenog srpa s dulcem, izvinutim gotovo u pravom kutu i s oštricom širokom 3½ *cm.;*
5. ključ — *slika 14.;*
6. vrlo uvinuta jednoreza oštrica od noža — *slika 15.;*
7. izvijena, jednoreza oštrica od noža — *slika 16.;*
8. prȁva, jednoreza oštrica od noža — *slika 17.;*
9. malo, lopatičasto orugje — *slika 18.;*
10. više željeznih čavala, megju njima jedan od 17 *cm.* duljine s četverouglastom glavicom, debelom po strani 18 *mm.*, onda različite sprave, za koje se ne može reći, čemu su služile.

Već je rečeno, da je nagjeno i rbina od rimskih ilovastih posuda, zidanih na točilo, megju njima pojedine od vrlo velikih posuda.

Da li je nadalje u *slici 19.* prikazana polovica bakrenog zaponka rimskog podrijetla ili ne, ne bih smio reći.

Osim ovih predmeta iz rimskog doba nagjene su još različite rukotvorine iz predrimskog doba na najvišem zaravanku brda.

Kad su se kopali temelji za novu glorijetu *e* i za vìlu *f* (*slika 7.*), izbilo je mnoštvo rbina od posuda, načinjenih prostom

Slika 19. (1/2).

Slika 21. (2/3).

Slika 22. (1/2).

Slika 20. (2/3).

rukom na površinu, na njima megjutim ne bijaše nikakog ornamenta, te se za to nije dalje gledalo na njih.

Slike 20. i *21.* prikazuju dvije take rbine od posuda načinjenih prostom rukom, za koje mišljah, da ih je vrijedno nacrtati.

Slika 20. prikazuje rukatak neke posude, koji je s oba kraja širok 6 *cm.*, a spram sredine sužava se na 17 *mm.* To je rukatak dosta rijetka oblika.

Slika 21. prikazuje utarak ilovaste zdjelice, koja odmah ispod ispravnog svog zjala ima probušen kljunac.

Mnogo više od tih keramičkih rukotvorina vrijedi probušeni i ulašteni nadžak (*slika 22.*), koji je nagjen jugo-zapadno od srednje kule *c* glavnog grada (*slika 7.*).

Taj je nadžak dug 15 *cm.*, nešto je koso probušen, rupa mu je na jednoj strani široka 3 *cm.* ali na drugoj samo 2 *cm.* Oblikom svojim pripada neolitičkoj perijodi, a gragjen je od granita s crvenim živcem i bjelutkom a oskudna tinjavcem. Sličnoga kamena nema nigdje u Bosni i Hercegovini, te će biti, da taj materijal potječe ili iz Srbije, ili iz Bakonjske šume u Ugarskoj.

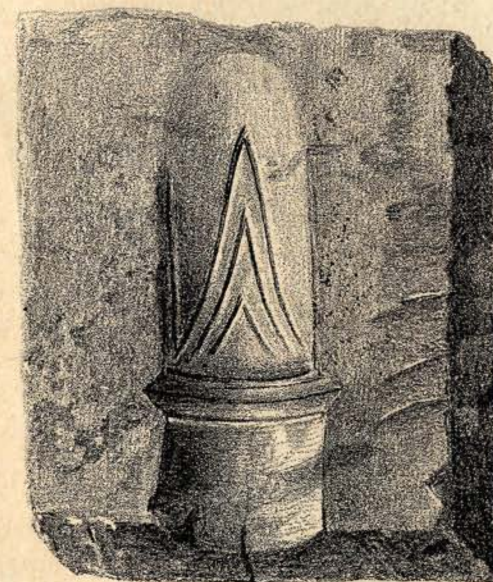
Drugi je znamenit predmet, koji je nagjen južno od srednje kule *c* glavnog grada (*slika 7.*) šiljak od broncanog koplja iz broncane perijode, prikazan u *slici 23.*, s jakim povorom po sredini i srcoliko izragjenom plojkom.

Ali najzanimljiviji je izmegju prehistoričkih predmeta, nagjenih u Crkvenici, bez sumnje prikazani u *slici 24.* kaluf od kelta (nadžaka), koji je nagjen, kad se je u dubljini od 3 *m.* kopao podrum nove vìle *f* (*slika 7.*)

On se sastoji od fliševog pješčenjaka, kamena, koga posvuda u okolici dobojskoj dosta ima.

To je prvi kaluf, koji je do sada nagjen u Bosni i Hercegovini, te nam prikazuje polovicu kelta tako zvanog ugarskog tipa. To je

Slika 23. (1/2).

Slika 24. (1/2).

oblik, koji je u ovim zemljama već više puta nagjen megju predmetima iz broncane perijode, te naš muzej ima više komada takih broncanih keltova.

Ali prekopavanjem, odregjenim po gospodinu direktoru Poru, nagjeno je i takih predmeta, koji po svoj prilici pripadaju mnogo novijem vremenu iza Rimljana.

Tako je nagjeno više grobova s kosturima i u njima kao prilozi sasvim obične naušnice iz srednjeg vijeka ili i kasnijeg vremena, kao što su one, što ih prikazuje *slika 4.* ove rasprave.

Mnogo veći nalaz, koji ovamo valja računati, pružila je tačka *g* (*slika 7.*) prednje utvrde.

U dubljini od 1 do $1^1/_2$ *m.* pod zemljom iskopana su naime ovdje dva jedan u drugi zataknuta bakrena kotla, a u nutarnjem bio je željezni sadžak, željezni roštilj i željezna kutlača.

Oba kotla, kovana od debelog bakrenog tenećeta, imaju ravno dno i izvijen okrajak od 2 1/2 do 3 *cm.* širine.

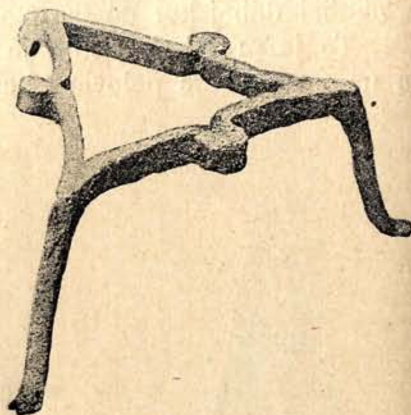
Manji kotao, *slika 25.* ima u dnu premjer od 38 *cm.*, zjalo mu je široko 44 *cm.*, a visok je 22 *cm.*

Veći kotao, *slika 26.* ima u dnu premjer od 40 *cm.*, zjalo od 60 *cm.* i visinu od 25 *cm.*

Željezni sadžak, *slika 27.*, kome je jedna noga otkrnjena, dug je po strani 30 *cm.*, a visina mu je nogu 18 *cm.*

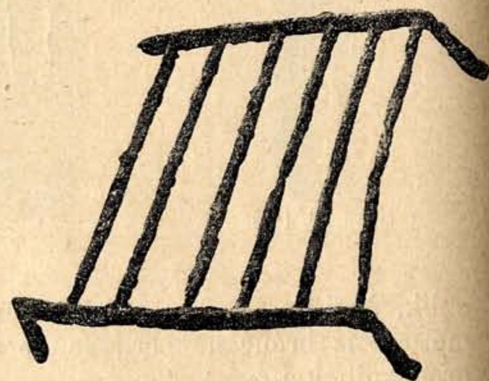
Slika 25. (1/8).

Slika 27. (1/6).

Slika 26. (1/8).

Slika 28. (1/6).

Željezni roštilj, *slika 28.*, kome takogjer nema jedne noge i jedne spoljašne šipke, dug je 27 *cm.*, širok 27 *cm.* a visok 10 *cm.*

Željezna kutlača, *slika 29.* ima premjer od 15 *cm.*, visinu od 4 *cm.* i plosnat, 31 *cm.* dug držak, koji je negda imao petlju.

Veoma je mučan i nepouzdan posao, odregjivati doba takome pokućstvu, ali već oblik drška u kutlače upućuje nas u pogledu postanja tih predmeta na vrijeme novije od rimskog.

Najposlije valjalo bi još napomenuti, da je u prednjoj utvrdi, zapadno od kule a_1, nagjena željezna, zlatom vezena turska brava novog oblika, koja je valjda slučajno onamo dospjela.

Od prilike jedan kilometar prama sjevero-istoku od Crkvenice, a tik do bolnice usorske željeznice (vidi *sliku 6.*), stoji usred ravnice spomenuti već rimski kastrum, koji žitelji onoga kraja zovu gradinom.

Ta utvrda ima pravokutni oblik, široka je od jugo-istoka prama sjevero-zapadu 120 *m.*, a duga je od sjevero-istoka prama jugo-zapadu 160 *m.*, te po tome zaprema površinu od blizu 2 *ha.* Uokolo je opasana kamenitim zidom, koji je sada pokriven crnicom i obrašten grmljem, te priliči nasipu, visoku od prilike 1 1/2 *m.* No mjestimice taj zid otkopaše, da iz njega vade kamen, te ga vidiš na 1 *m.* visine iznad današnjeg tla. Veoma tvrdi, maltom uzidani bedem posvema priliči rimskim zidinama na Crkvenici, te je, makar da je s obje strane s njega uklonjen obzid od sječena kamena, debeo oko 1 1/2 *m.* Biće dakle, da je nekoć imao debljinu od 2 *m.*

Slika 29. (1/6).

Nutarnji prostor tabora oru danas, te mu je sva površina osim komada vapnenca posijan utarcima od žmurnjaka i žljebastog crijepa, pouzdan znak, da su tu nekoć stajale rimske zgrade.

Da li je blizu Crkvenice ili blizu kastruma bilo kakvo rimsko mjesto, ne mogoh utvrditi, ali naročito opažam, da izmegju oba ova utvrgjena mjesta nijesam nikaka traga našao zidnim temeljima, niti rasutih komada polupane opeke.

Iz svega, što je ovdje rečeno, slijedi bez svake sumnje, da je navrh Crkvenice već pri svršetku neolitičkog doba, ili bar u broncanoj perijodi postojala prehistorička naseobina. To svjedoči množina ondje nagjenih rbina od ilovastih posuda, probušeni i ulašteni nadžak, broncani šiljak od koplja i kaluf od kelta iz broncanog doba.

Kasnije su praktični Rimljani tu strategički znamenitu tačku, koja gospoduje nad izlaskom iz dôla Usore i nad dolinom Bosne, zauzeli, i na Crkvenici udesili utvrgjenu kohortsku postaju, koju je blizi kastrum učinio još tvrgjom.

Te gragjevine živo sjećaju na utvrde rimskog municipija Domavije u Gradini kod Srebrenice[1]), gdje spram grada, smještena na brijegu, takogjer u ravnici stoji kastrum.

Pošto su konačno za burnih vremena prigodom seobe naroda rimske utvrde kod Doboja razorene, biće, da je Crkvenica za dugo vrijeme ostala pusta i zapuštena, dok je kasno u srednjem vijeku,

[1]) „Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini", god. 1891. Knjiga I., str. 1.

ili i još kasnije okolni stanovnici ne stadoše upotrebljavati kao groblje.

Nije pak nikako vjerojatno, da je na Crkvenici stajala ma i malena kršćanska crkva, pošto se nigdje nije našlo ikaka traga takoj gragjevini.

Додатак

к списку птица у Босни и Херцеговини.

Приопћио кустос **Отмар Рајзер.**

Једва два мјесеца послије издања каталога збирке птица у земаљском музеју, који се штампао поводом II. међународног орнитолошког конгреса у Будимпешти, настала је потреба, да се поправи критички списак Ornis-a у окупационом подручју.

За ово кратко вријеме пошло је наиме за руком, да се за оне три врсте, које је отприје г. Кадић посматрао, упљачкају овдје доказни екземплари и да се пронађе за ово подручје са свијем нова врста.

По томе чини број доказаних врсти у окупационом подручју 272 а број непосвједочених сумњивих и погрјешно обиљежених 42.

За Босну је наиме ново:

Montifringilla nivalis L. (Планинска зеба, Schneefink).

Писац овијех редака не би никада вјеровао, да се ова зеба налази као птица-станарица у босанским горама; јер крстарећи четири године скоро по свијем горама земље, нигдје не бјеше ни трага овој птици, коју је ласно познати. С тога може лако бити, да је то случајно насељен са свијем осамљен легалачки пар, који сам 24. јуна 1891. године нашао на 1964 *м.* високој Височици у литицама Шпионик-стијене. Пошло ми је за руком, да убијем ♂ баш кад је летио да се пáри, те спуштајући се из висине стао на стијену.

♀ се такођер показала, али је наскоро узлетила на највишу литицу, гдје се сачмом никако није дала уловити. Кад год би се један соко приближио литици, носећи хране у своје гнијездо, налетила би женка зеба цвркутом на њ, те би донекле пратила сокола.

Овијем екземпларима доказана је даље појава од

Tringa minuta Leisl. (Жалар циганин, Zwergstrandläufer).

Сви учесници II. међународног орнитолошког конгреса јамачно се још сјећају на оно ружно, студено вријеме за обадва духовска празника. Редовно би таква промјена у времену побудила поједине птице селице, да се привремено настане у сарајевском пољу. Професор Кнотек у Сарајеву употријебио је и ту прилику, те је 18. маја ове године правио малу екскурзију дуж Миљацке и Босне; он је у средини сарајевског поља наишао на јато од 8 комада Tringa minuta. Птице сјеђаху на једном пјешчаном пруду ријеке, и кад по други пут узлетише, убио је проф. Кнотек једним метком два комада, а доцније још један. Бјеху 2 ♀ и 1 ♂ са свијем оне исте љетне боје, као у онијех малих прудника, што сам их ја скоро у исто вријеме опазио у јатима на Свиштовском језеру у Бугарској.

Fuligula marila L. (Патка црнинка, Bergente).

При пријелазу погорја према Мостару, што окружује Мостарско блато, примјетио сам 7. јуна ове године доље у дубини на сјајној површини воде двије патке, које сам чак из приличне близине сматрао за пар Ful. cristata. Случајно смо ја и помоћни препаратор Сантаријус узели обојица мању патку на око, која је и пала, дочим је већа устала, па пошто је летила у већем кругу, опет се вратила к убијеној, која се још трзала, на што је Сантаријус и њу убио.

Пошто су тешком муком обадвије патке добављене на обалу, видило се, да обадвије бјеху ♂ и то мања Ful. cristata, а већа Ful. marila. Ова потоња имађаше једва половицу од зимње парадне одоре, бијаше изхрањена и нигдје се није могла на њој примјетити каква ранија озлиједа.

Erismatura leucocephala Scop. (Патка кршуљица, Ruderente).

Једну ♀ убио је војени апотекар г. М. Милер у јануару год. 1891. приликом лова на патке у Утовском блату. Патка га је стала много метака, јер је сваки час гњурала. Послата је у музеј кнежева Фирстенберг у Нишбургу и ондје сачувана. Земаљски музеј имаде да захвали изванредној љубазности тамошњег кустоса Хитенбахера на овом за његову појаву веома драгоцјеном комаду.

Rezultati

tjelesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika.

Priopćio dr. **Leopold Glück.**

Potaknut proučavanjem poznatog djela Lombrosa: „L'uomo delinquente“ otpočeo sam god. 1889. čitav niz mjerenja na domaćim kažnjenicima u centralnoj kaznionici u Zenici. Ali da bih dobio prava osnova za ocjenu rezultata mjerenja na zločincima, morao sam najprije da raspolažem rezultatima, koje sam dobio mjerenjem većeg broja domaćih individua, koje nijesu zločinci.

Hvala osobito ljubaznoj predusretljivosti gosp. c. i kr. pukovnika pl. Manojlovića, tadašnjeg zapovjednika vojničke posade u Travniku, što sam u decembru god. 1889. imao prilike, da premjerim momčadiju od dvije bosansko-hercegovačke satnije; rezultate toga mjerenja hoću sad ovdje da priopćim, a pridržavam sebi, da docnije priopćim rezultate mjerenja na bosansko-hercegovačkim zločincima, koje sam u tečaju dvije godine preduzimao.

Moja istraživanja odnose se doduše samo na boju kose i očiju, na tjelesnu težinu, tjelesnu visinu, širinu raširenih ruku, na obim prsiju, za tijem na dužinu glave, širinu glave, indeks glave i obim njezin, te po tome obuhvataju samo malen broj mjera i proporcija, što se na živom materijalu dobivaju, no pri svem tome mislim, da ipak ne će biti sa svijem nevrijedan prilog za antropologiju stanovništva Bosne, jer u dojakošnjim, premda veoma podrobnim istraživanjima, koja je najizvrsniji antropolog Austrije, pukovnijski nadliječnik dr. A. Weissbach saopštio u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“ [1]), s jedne su strane Hercegovci zbrkani s Bosancima, a s druge nijesu uzete u obzir primjetne diferencije megju pojedinim vjerozakonima.

Mjereno je 140 vojnika, svi od reda iz srednje Bosne. Momci bjehu izmegju 20. do 24. godine, a bješe ih 57 muhamedovaca, 48 istočno-pravoslavnih i 35 katolika.

Mjerenje 57 muhamedovaca pokazalo je ove podatke:

Tablica I.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	siva	66·800	1·710	1·750	920	169	135	798	510	
2	„	plava	72·800	1·720	1·750	935	180	140	777	555	
3	„	siva	70·000	1·720	1·760	910	195	138	708	555	Kriva lubanja
4	„	crna	70·000	1·750	1·760	890	176	140	700	535	
5	„	mrka	73·800	1·710	1·800	970	170	150	882	535	Asimetrija lubanje
6	„	„	89·800	1·820	1·820	1·000	195	148	759	570	
7	crna	siva	70·000	1·760	1·760	880	178	136	764	530	Šiljasta glava
8	mrka	„	76·800	1·710	1·790	930	180	140	777	540	
9	plava	plava	72·000	1·750	1·780	900	179	145	800	555	
10	„	mrka	85·000	1·820	1·870	1·010	190	147	773	565	

[1]) Die Hercegoviner verglichen mit Čechen und Deutschen aus Mähren, nach Major Himmels Messungen. Von Dr. A. Weissbach, k. k. Oberstabsarzt. Wien 1889.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
11	mrka	plava	74·700	1.770	1·810	900	179	140	782	545	
12	„	siva-mrka	64·600	1·665	1·700	920	189	139	735	550	Lijevo oko mrko a desno sivo
13	„	siva	77·000	1·870	1·850	890	170	135	794	515	Asimetrija lica
14	„	„	73·000	1·770	1·805	915	179	137	765	530	
15	„	„	75·000	1·700	1·800	970	180	159	833	550	Asimetrija lubanje
16	crna	„	70·000	1·735	1·760	950	179	139	776	530	Asimetrija lica
17	mrka	mrka	76·800	1·760	1·835	930	182	144	792	550	
18	plava	plava	69·000	1·740	1·755	910	165	138	836	525	
19	mrka	siva	68·000	1·715	1·750	890	180	130	722	540	
20	„	„	72·000	1·740	1·750	890	180	135	750	530	
21	„	mrka	68·000	1·740	1·770	890	185	130	703	530	
22	„	„	67·000	1·700	1·690	860	180	140	777	550	
23	„	siva	80·000	1·795	1·820	960	182	140	770	560	
24	„	„	68·000	1·670	1·750	870	174	145	833	540	
25	plava	mrka	78·000	1·770	1·780	940	179	140	782	550	
26	mrka	„	86·000	1·785	1·830	960	195	142	723	570	
27	„	plava	68·000	1·730	1·740	870	180	140	816	550	
28	„	siva	74·000	1·670	1·820	950	175	140	800	540	
29	„	„	69·000	1·670	1·700	940	180	139	772	540	
30	plava	„	71·700	1·710	1·710	940	185	150	810	580	
31	crna	mrka	74·700	1·715	1·780	950	180	155	861	570	
32	mrka	„	81·600	1·770	1·810	990	182	150	824	550	
33	plava	siva	75·500	1·740	1·830	945	187	138	738	550	
34	crna	„	71·000	1·750	1·780	900	180	137	761	540	
35	mrka	plava	76·000	1·795	1·830	910	185	148	800	565	
36	plava	„	73·000	1·740	1.800	910	182	135	741	550	
37	„	plava	65·000	1·740	1·810	875	185	139	751	545	
38	mrka	mrka	71·600	1·700	1·770	910	180	132	733	550	
39	„	siva	82·800	1·820	1·860	920	182	140	769	540	Šiljasta glava
40	plava	plava	85·700	1.820	1·830	940	192	150	781	570	
41	mrka	siva	73·000	1·765	1·810	900	185	145	784	545	
42	„	mrka	78·500	1·780	1·790	910	179	148	826	540	
43	„	„	74·000	1·790	1·900	910	180	146	811	550	
44	„	„	72·000	1·765	1 740	960	175	131	748	520	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
45	mrka	siva	67·000	1·720	1·800	920	180	135	750	535	
46	plava	"	66·000	1·620	1·640	880	180	135	750	530	
47	crna	mrka	77·000	1·780	1·840	900	182	140	769	560	
48	mrka	siva	66·000	1·770	1·760	870	179	143	798	560	
49	"	mrka	80·700	1·785	1·880	950	180	145	806	560	
50	plava	siva	81·000	1·735	1·740	920	188	146	771	565	
51	crna	mrka	80·000	1·780	1·850	930	179	139	776	550	
52	mrka	"	74·000	1 770	1·810	900	169	135	798	520	
53	plava	"	65·000	1·705	1·730	870	188	140	744	540	
54	"	plava	65·000	1·730	1·780	890	177	137	774	545	
55	mrka	mrka	80·000	1 780	1·790	940	179	130	726	530	Na desnoj miški tetoviran (znak sablje)
56	"	siva	71·000	1 680	1·700	900	178	130	736	525	
57	"	mrka	74·000	1·780	1·890	950	179	139	776	545	

Mjerenje 48 pravoslavnih pokazalo je ove podatke:

Tablica II.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	siva	62·800	1·685	1·760	910	180	145	805	560	
2	"	mrka	71·800	1·820	1·880	900	180	140	777	550	
3	"	siva	72 800	1·740	1·750	910	180	145	805	555	
4	"	mrka	70·800	1·690	1·750	950	180	145	805	560	
5	plava	"	77·000	1·820	1·770	940	186	140	753	560	
6	mrka	"	70·000	1 745	1·780	895	180	145	805	550	
7	crna	siva	67·000	1·715	1·750	840	180	135	750	550	
8	"	mrka	72·000	1·768	1.790	900	190	149	784	560	
9	"	"	75·000	1·690	1·760	930	180	140	777	545	
10	mrka	"	78·000	1·755	1·730	900	178	139	781	540	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
11	mrka	mrka	68·000	1·760	1·780	910	182	138	758	555	
12	"	"	82·000	1·800	1·850	920	179	140	782	540	
13	"	"	69·000	1·765	1·870	870	179	150	838	560	
14	"	"	73·000	1·751	1·810	910	185	139	751	545	
15	"	"	69·000	1·770	1·770	900	180	140	777	550	
16	"	"	75·800	1·750	1·830	930	180	145	805	560	
17	"	plava	67·000	1·760	1·780	900	179	145	810	560	
18	"	mrka	74·000	1·775	1·810	910	188	145	782	570	
19	"	"	75·000	1·810	1·820	870	185	140	756	550	
20	crna	"	72·000	1·740	1·780	890	185	145	784	565	
21	mrka	siva	76·800	1·750	1·770	920	188	147	792	560	
22	crna	mrka	69·000	1·740	1·780	865	190	147	774	565	
23	"	"	68·000	1·745	1·820	910	192	143	745	565	
24	mrka	siva	69·000	1·740	1·750	980	190	149	784	565	
25	"	"	68·000	1·735	1·740	890	180	145	805	540	
26	plava	mrka	79·000	1·855	1·900	880	188	148	798	560	
27	"	siva	74·000	1·810	1·900	890	170	137	805	525	
28	mrka	"	68·000	1·760	1·780	890	177	144	813	545	
29	"	"	68 000	1·695	1·710	950	179	140	782	540	
30	"	mrka	58·000	1·675	1·710	800	179	135	754	540	
31	crna	"	64·000	1·790	1·770	840	185	137	740	540	
32	mrka	"	64·000	1·690	1·740	850	188	135	723	550	
33	"	siva	77·600	1·735	1·780	960	180	137	761	550	
34	"	plava	68·000	1·770	1·790	840	180	136	755	550	
35	"	mrka	69·000	1·645	1·740	890	182	142	780	555	
36	"	siva	70·000	1·755	1·800	870	175	135	771	530	
37	crna	"	89·000	1·800	1·870	970	182	142	780	555	
38	mrka	mrka	75·000	1·780	1·880	980	177	138	723	540	
39	plava	siva	76·000	1·765	1·830	940	179	140	782	550	
40	mrka	mrka	65·600	1·725	1·810	865	175	140	800	540	
41	"	"	71·000	1·730	1·820	920	170	130	765	530	
42	"	"	72·000	1·785	1·830	920	178	135	758	550	Šiljasta glava
43	crna	siva	72·000	1 795	1·850	890	197	136	690	555	
44	mrka	mrka	71·000	1·765	1·850	890	176	140	795	540	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
45	mrka	mrka	70·600	1·770	1·820	890	170	140	823	540	
46	„	„	72·000	1·730	1·770	870	180	135	750	540	
47	„	„	76·000	1·735	1·780	910	182	145	760	560	
48	plava	plava	63·000	1·670	1·750	900	179	145	810	545	

Mjerenjem 35 katolika dobiveni su ovi brojevi:

Tablica III.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	mrka	74·000	1·780	1·840	905	170	130	764	510	
2	crna	siva	68·800	1·730	1·740	860	175	145	828	540	
3	mrka	„	75·700	1·840	1·880	920	174	145	833	540	Šiljasta glava s asimetrijom lica
4	plava	„	93·800	1·850	1·860	1·010	180	150	833	565	Tetoviranje na obje miške
5	mrka	plava	70·800	1·700	1·710	930	190	145	763	560	
6	„	siva	63·800	1·700	1·730	910	170	140	823	530	
7	„	mrka	79·000	1·780	1·840	940	180	145	805	550	
8	„	„	74·000	1·770	1 770	940	180	135	750	540	Tetoviranje na desnoj mišci
9	„	plava	66·700	1·650	1·690	910	180	140	777	545	
10	„	mrka	67·000	1·700	1·760	880	170	145	853	530	Tetoviranje na desnoj mišci
11	„	„	65·000	1·735	1·730	800	165	132	800	505	
12	crna	„	75·000	1·770	1·720	950	185	138	745	540	
13	mrka	siva	68·000	1·740	1 770	860	170	140	829	535	
14	plava	plava	76·000	1·820	1·840	925	198	142	717	565	
15	mrka	mrka	68·000	1·745	1 760	875	180	138	766	540	
16	„	plava	77·700	1·770	1·810	900	180	139	772	540	
17	„	mrka	73·000	1·775	1 810	880	180	135	750	540	
18	„	plava	73·000	1·740	1·780	910	180	130	722	535	
19	„	mrka	79·000	1·850	1·930	900	178	145	814	550	
20	plava	„	69·000	1·705	1·800	900	185	140	756	545	Tetoviranje na desnoj mišci

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
21	plava	plava	71 000	1·745	1 740	860	175	140	800	535	Tetoviranje na obje miške
22	„	siva	71·800	1·700	1·740	890	190	143	752	560	
23	mrka	mrka	67·000	1·715	1·810	900	180	140	777	550	Tetoviranje na obje miške
24	„	siva	77·700	1·765	1 810	920	187	147	786	550	Tetoviranje na obje miške
25	„	mrka	63·000	1·675	1·750	870	160	150	937	530	
26	„	siva	68·000	1·625	1·720	905	185	133	719	540	
27	crna	mrka	62·000	1·655	1·670	850	187	139	743	550	
28	mrka	„	64·000	1·665	1·730	860	183	144	781	555	
29	„	siva	73·000	1·745	1·800	900	180	140	777	555	
30	„	mrka	74·000	1·800	1·840	920	173	140	809	540	
31	crna	„	72·000	1·740	1·740	900	180	135	750	550	
32	plava	plava	70·000	1·780	1·750	900	184	135	733	560	
33	„	„	74·000	1·775	1·810	880	175	145	828	550	
34	„	„	58·000	1·700	1·720	830	180	129	717	530	
35	mrka	mrka	66 000	1·810	1·850	940	180	129	717	540	

Iz ovih se tablica vidi u pogledu boje kose, da je ista u 26 ljudi (odnosno 18.6%) plava, u 94 (67·1%) mrka i u 20 (14·3%) crna. U opće dakle prevlagjuje tamna boja kose prema jasnoj u odnošaju od 5·7 : 1·0.

Zanimljivo je uporegjenje mojih **rezultata** s onijema dra Weissbacha, koji je kod jedva 6·11% pregledanih zabilježio plave kose, kod 77·41% mrke a kod 16·66% crne. Ja sam dakle našao u mojih 140 Bosanaca dvaput više (26·11) plavih kosa, nego li dr. Weissbach u 180 Hercegovaca (od kojih je 59 bilo Bosanaca), o kojima dr. Weissbach izvještava po mjerenju c. i kr. majora Himmela.

Plave sam kose konstatovao razmjerno još ponajčešće u 8 slučajeva od 35 odnosno kod 25·7% katolika, u drugom redu sa 22·8% (13 slučajeva) stoje muhamedovci a u potonjem sa 10·4% (5 slučajeva) istočno-pravoslavni.

Crne su kose još češće, jer se nalaze u 18·8% kod istočno-pravoslavnih, najmanje i to sa 11·6% vigjevana je ova boja kose u katolika, premda su i muhamedovci u tome samo sa 12·8% zastupljeni.

Čestina mrkih kosa, koja se u opće najčešće nalazi, koleba se izmegju 64·9% u muhamedovaca i 70 8% u istočno-pravoslavnih. U katolika je konstatovana mrka kosa u 65·7%.

Boja irisa bješe u 47 (33·5%) pregledanih siva, u 22 (15·7%) plavetna, a u 71 (50·8%) mrka. Prema tome nalazi se jasna boja irisa skoro u polovice pregledanih (69 od 140). U Hercegovaca bjehu rezultati u toliko drugi, u koliko je od 180 ljudi samo 76 a to je 42·22% imalo jasnih očiju.

Pojedini vjerozakoni pokazuju u pogledu boje irisa ove diferencije:

Tablica IV.

Vjerozakon	Boja irisa						Primjedba
	plava		siva		mrka		
	broj	%	broj	%	broj	%	
Muhamedovci . . .	10	17·5	24	42·1	22	38·6	U jednom slučaju bješe boja mješovita: desno siva, lijevo mrka.
Pravoslavni . . .	3	6·3	14	29·2	31	64·5	
Katolici	9	25·7	9	25·7	17	48·6	

Jasna boja irisa prevlagjuje dakle u muhamedovaca (59·6%) prema tamnoj; u katolika je ta boja već slabije izražena (51·4%) a u pravoslavnih ustupa prvijenstvo tamnoj boji (64·5% prema 35·5%).

Ako po postupku dra Weissbacha označimo istodobnu pojavu jasnih kosa i očiju kano jasan tipus, a onu tamnih kosa i očiju kano taman, onda vidimo, da od naših pregledanih ljudi 20 (14·3%) pripadaju prvom a 65 (46·4%) drugom i da 55 (39·3%) valja ubrojiti u mješovit tipus, u kojih se nalaze tamne kose s jasnim očima ili jasne kose s tamnijem očima.

U Hercegovaca pojavljuje se taman tipus (56·6%) jače nego li u Bošnjaka i jasan se tipus u prvijeh opazio jedva sa 5% od pregledanih. Mješovit tipus pojavljuje se u obojih skoro podjednako često (38·33%: 39·3%). Obzirom na pojedine vjerozakone pokazalo se pri pregledanju Bosanaca, da se jasan tipus razmjerno mnogo više opaža u katolika (20%) i muhamedovaca (17·5%), nego li u pravoslavnih (6·3%). Za to se u ovih potonjih češće opaža taman tipus (60·4%), nego li u muhamedovaca (35·1%) i u katolika (45·7%). Mješoviti tipovi opet više se ističu u muhamedovaca (47·7%), nego li u pravoslavnih (33·3%) i u katolika (34·3%). Od 55 osoba mješovitog tipusa bjehu 49 (89·1%) tamnih kosa s jasnim očima a samo 6 (10·9%) tamnih očiju s jasnim kosama.

Tjelesna težina kolebala se izmegju 58·00 *kg.*, što su po jedan pravoslavan i katolik imali, i 93·80 *kg.*, što je takogjer jedan katolik vagao. Svi skupa pokazivahu prosječnu težinu od 71·50 *kg.*, što prevazilazi prosječnu težinu Hercegovaca (70·44 *kg.*) za 1·06 *kg.*

Pojedini vjerozakoni pokazuju ove diferencije u tjelesnoj težini:

Tablica V.

Vjerozakon	Tjelesna težina u kilogramima									
	50—59·9		60—69·9		70—79·9		80—89·9		90 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci .	.	.	15	26·5	31	54·4	11	19·1	.	.
Pravoslavni . . .	1	2·1	18	37·5	27	56·3	2	4·1	.	.
Katolici	1	2·3	14	40·0	19	54·2	.	.	1	2·9

U sve tri vjere pokazuje više nego polovica pregledanih težinu od 70·0—79·9 *kg.*, pri čemu kako pravoslavni tako i katolici u dosta znatnom broju pokazuju težinu od ispod 70·0 *kg.* Muhamedovci su sa još 19·1% zastupljeni u tjelesnoj težini od 80·0 *kg.* i više, pravoslavni pako zaostaju u tome sa 4·1%, a katolici suviše samo sa 2·9%. Prema tome i pokazivahu muhamedovci vrlo visoku prosječnu težinu od 73.60 *kg.*, naprotiv pravoslavni takvu od 71·30 *kg.*, a katolici u prosjeku samo težinu od 71·10 *kg.*

Znamenitoj tjelesnoj težini odgovara i tjelesna visina pregledanih ljudi. Naš najmanji čovjek muhamedovac mjerio je 1620 *mm.*, naš najveći takogjer muhamedovac 1870 *mm.* Prosječna tjelesna visina mjerenih bješe 1747 *mm.*; dakle zaostali su samo za 4 *mm.* iza Hercegovaca dra Weissbacha, koji imagjahu tjelesnu dužinu od 1751 *mm.*

Razlike u tjelesnoj visini kod pojedinih vjerozakona vide se iz ove tablice:

Tablica VI.

Vjerozakon	Tjelesna visina u milimetrima					
	1600—1699		1700—1799		1800—1899	
	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	6	10·5	46	80·7	5	8·8
Pravoslavni	8	16·7	33	68·7	7	14·6
Katolici	5	14·3	24	68·6	6	17·1

Ma kako da su malešne diferencije u visini kod pojedinih vjerozakona, jer svi naginju visokom rastu, to su ipak pravoslavni sa srednjom tjelesnom visinom od 1751 *mm.* razmjerno viši od muhamedovaca i katolika, koji imaju u visini 1745 odnosno 1744 *mm.*

Širina raširenih ruku (Spannweite) prevazilazi prosječno tjelesnu dužinu dosta znatno, jer iznosi 1760 *mm.* prema 1747 *mm.* ove potonje.

Najmanju širinu raširenih ruku sa 1640 *mm.* imao je jedan muhamedovac, a najveću sa 1930 *mm.* jedan katolik.

Kod pretežne većine mjerenih (kod 123 čovjeka) konstatovana je širina, koja prevazilazi tjelesnu dužinu, kod 11 ljudi nagjeno je da je ta širina manja a samo kod 6 da je ravna tjelesnoj visini. I u pogledu širine raširenih ruku zaostali su naši Bosanci iza Hercegovaca dra Weissbacha, jer su ovi imali širinu od 1794 *mm.*

Razlike u toj širini megju vjerozakonima pokazuje ova tablica:

Tablica VII.

Vjerozakon	Širina raširenih ruku u milimetrima							
	1600 - 1699		1700—1799		1800—1899		1900—1990	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	2	3·5	29	50·9	25	43·9	1	1·7
Pravoslavni	.	.	28	58·3	18	37·5	2	4·2
Katolici	2	5·7	18	51·4	14	40·0	1	2·9

Nije bez interesa ta činjenica, da prosječna širina raširenih ruku kod muhamedovaca čini 1779 *mm.* pri tjelesnoj visini od 1751 *mm.*, a kod katolika 1779 *mm.* prema tjelesnoj visini od 1744 *mm.*, daklen da prva prevazilazi potonju za 28 odnosno 35 *mm.*; na protiv srednja širina kod pravoslavnih čini samo 1716 *mm.* pri tjelesnoj visini od 1751 *mm.*, ušljed čega proizlazi diferencija od 35 *mm.* na uštrb ove širine.

Obim prsiju u naših mjerenih vojnika u razmjeru prema tjelesnoj visini nije osobito velik, jer je prosječno činio 908 *mm.*, no u svjema slučajevima prešao je preko polovice mjerenih. Najmanji obim prsiju sa 800 *mm.* konstatovao sam u jednog pravoslavnog i jednog katolika, najveći od 1010 *mm.* opet kod jednog muhamedovca i jednog katolika. U ovoj tjelesnoj mjeri nešto su zaostali Hercegovci dra Weissbacha sa prosječnim obimom prsiju od 900 *mm.*

Najveći srednji obim prsiju od 920 *mm.* imagjahu muhamedovci, najmanji od 890 *mm.* katolici; pravoslavni se sa 901 *mm.* držahu sredine. No ovi absolutni brojevi ne izražavaju razmjer obima prsiju prema tjelesnoj visini, to se opaža istom iz slijedećih relacija.

Muhamedovci pokazuju na 1000 *mm.* tjelesne dužine 527·2 *mm.* obima u prsima. Kod pravoslavnih je ovaj razmjer kao 1000: 514·6, a kod katolika kao 1000: 514·9. Razmjerno najmanji obim u

prsima pokazuju dakle pravoslavni. Bliži podaci o razlikama u obimu prsiju kod pojedinih vjerozakona pokazuje ova tablica:

Tablica VIII.

Vjerozakon	Obim prsiju u milimetrima					
	800—899		900—999		1000 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	14	24·6	41	71·8	2	3·6
Pravoslavni	21	43·7	27	56·3	.	.
Katolici	13	37·1	21	60·0	1	2·9

Rezultati od mjerenja glava u mojih 140 Bosanaca veoma se razlikuju u mnogom obziru od onih, koje dr. Weissbach spominje o Hercegovcima. Ljudi, koje sam ja mjerio, imagjahu pri prosječnoj dužini glave od 182 *mm.* i širini glave od 140 *mm.* indeks glave od 769 *mm.*, te po tome bijahu potpuni mesocephali, a Hercegovci dra Weissbacha na protiv imagjahu pri dužini glave od 180 *mm.* i širini od 157 indeks glave od 872, te po tome bjehu hyperbrachycephali.

Kako najmanja dužina glave od 160 *mm.* tako i najveća od 198 *mm.* nagjena je u katolika, naprotiv najmanja širina glave od 129 *mm.* u dva katolika, a najveća od 155 konstatovana je u jednog muhamedovca.

Najmanji indeks sa 690 *mm.* imao je jedan pravoslavni sa dužinom glave od 197 *mm.* a širinom od 136 *mm.*; najveći indeks glave sa 937 *mm.* imao je jedan katolik pri dužini glave od 160 *mm.* i širini od 150 *mm.*

Poprječno imali su muhamedovci dužinu glave od 184 *mm.*, širinu od 140 *mm.* s indeksom od 757; pravoslavni dužinu glave od 181 *mm.*, širinu od 141 *mm.* s indeksom od 779; i katolici dužinu glave od 179 *mm.*, širinu od 140 *mm.* s indeksom od 782.

Mjereni ljudi bjehu po tome prosječno mesocephali u raznijem stepenima.

Podrobnije o razdjeljenju pojedinih vrsta lubanja u raznijem vjerozakonima kazuje ova tablica:

Tablica IX.

Vjerozakon	Indeks glave u milimetrima									
	do 699		700—749		750—799		800 - 849		800 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	.	.	13	22·8	30	52·6	12	21·1	2	3·5
Pravoslavni	1	2·1	4	8·3	30	62·5	13	27·1	.	.
Katolici	.	.	8	22·9	14	40·0	11	31·4	2	5·7

Od 140 pregledanih ljudi bio je 1 (0·7%) hyperdolichocephal, 25 (17·8%) dolichocephal, 74 (52·8%) mesocephal, 36 (28·6%) brachycephal i 4 (2·8%) hyperbrachycephal.

Obim glave u Bosanaca sa svijem liči obimu u Hercegovaca, jer u obojih čini 549 *mm.* Najmanji obim od 505 *mm.* nagjoh u jednog katolika, najveći od 580 *mm.* u jednog muhamedovca.

U muhamedovaca imala je glava razmjerno najmanji prosječni obim od 545 *mm.* i bio je obzirom na tjelesnu visinu (312 : 1000) razmjerno najmanji. U pravoslavnih i katolika pokazala se ova mjera nešto veća, u koliko je u prvih bila 552 *mm.* a u potonjih 551 *mm.*; i obzirom na tjelesnu dužinu bila je veća, jer se u obojih pokazao razmjer od 316 : 1000. U svemu uzevši bješe prosječan obim glave uporegjen s tjelesnom dužinom veoma osrednji, jer na 1000 *mm.* potonje došlo je samo 314·5 *mm.* obima glave.

Стари нацрт смучке жупе усред краљ. Босне.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Године 1890. у књизи I. „Гласника земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ (год. II., књ. I., стр. 40.—42.) приопћио сам „Грбови Охмучевића у Сланому (у Далмацији)“, а исте је године у III. књизи на страни 263.—267. написао учену цртицу „О привилеђијама куће Охмучевића-Гргурића“ чувени хисторичар, архимандрит Иларион Руварац, па се је на ту цртицу свратио ове године у I. књизи на стр. 53.—54. г. В. Радимски, рударски сатник, и то баш згодно, јер је тачно показао мјесто, гдје је био Тухељ, то јест „Подор градине Тухеља у Босни“, те и нека друга мјеста, која су у савезу с овијем питањем.

Мени је пак сада пошло за руком, те сам у граду Корчули код госпође Кате Занон-Фабрис нашао „Pianta della Comarca di Smuzka nel centro del Regno di Bosna“. Овај је нацрт у толико знаменит, јер је свакако с прве половине XVIII. вијека био прецртан из старијега нацрта, т. ј. „in qsto pnte Anno 1688.“, а то по „Relatione hauutasi dal Reu.mo Padre Prouinciale del Regno di Bosna, dal Padre Custode fra Antonio Toncovich, dal Padre frà Lorenzo Alaupouich e da molti altri Padri, e mercanti Bosnesi pratici della sud.ta Comarca“.

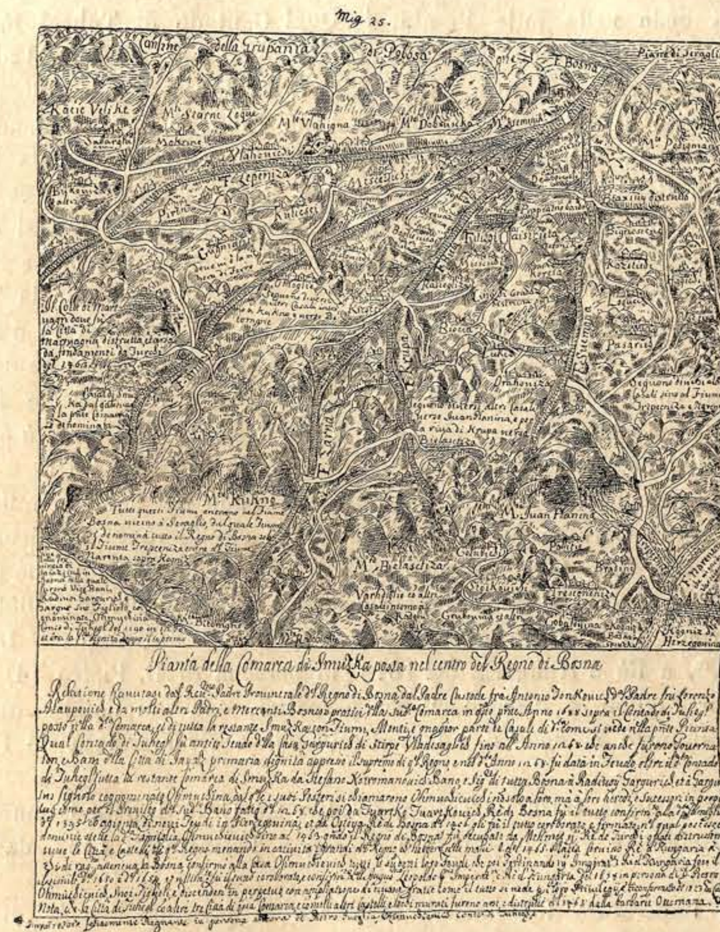
Споменути је нацрт нацртан на осредњем одебљем листу ланена папира, а испод нацрта је тумачење у петнаест врта. Наведени је нацрт дошао у фамилију г. Фабрис-Занон из породице Димитри, а то су Трипуновићи-Љубишићи, старином Бошњаци. О Трипуновићима ваља ми навести ову биљешку, што сам је преписао код г. В. Димитри у Корчули: — „La famiglia de Dimitri cittadini è oriunda dalla città di Cattaro, da dove vennero nella città di Ragusa intorno gl'anni di N. S. 1370., come lo attesta un antichissimo manuscritto d'un di casa Darsa. Li primi, che di questa cassa si portarono a Ragusa furono li due frâlli **Dimitar** e **Jucho**

Tripunovich, cognominati Gliubiscich, nè si trova, che altri di questa casa di prima abbino aparentato in questa città, e dal maggiore delli sud.ti due frēlli prese la casata q.a famiglia, di che fanno chiara testimonianza i Libri Pub.ci di notaria e cancellaria di Ragusa e la sepoltura loro in chiesa dei fratti di S. Dom.co — con la iscrizione sopra quella:

S. DI DIMITAR TRIPVNOVICH 1411.

Il med.o nome si trova anco ne' primi anni sopra la matricola della conf.a di S. Antonio dei cittadini di Ragusa, cioè Dimitar Tripunovich Gliu-

Fig. 25.

biscich, e poi del 1430 sopra la med.a matricola Boscho e Marino de Dimitar Tripunovich Gliubiscich suoi Figlioli. Sud.to Dimitar Tripunovich Gliubiscich ebbe per moglie Nicoletta di Boscho Cotrugli cittad.no Raguseo, come per carta dotale in Libro Dotium Notariæ de 1402 adì 12 Genro suo testamento in Libro testamentorum Notarie de' 1416 : n.o 44.“

Биће, да су Трипуновићи били у каквој свези с Охмучевићима (али то досада по родословљу Охмучевића не излази), па се је тако код споменуте породице нашао споменути нацрт. — Ево по фотографичком снимку

начињене слике дотичног топографичког нацрта, а уза њ и линеарнога преписа биљешке испод наведене карте:

Pianta della Comarca di Smuzka nel centro del Regno di Bosna.

1) Relatione hauutasi dal Reu.^{mo} Padre Prouinciale del Regno di Bosna, dal Padre Custode frà Antonio Toncovich, dal Padre frà Lorenzo 2) Alaupouich e da molti altri Padri, e mercanti Bosnesi pratici della sud.^{ta} Comarca in q̄sto p̄nte Anno 1688. sopra il Contado di Tuhegl 3) posto nella d.^{ta} Comarca, et di tutta la restante Smuzka con Fiumi, Monti, e maḡior parte de Casali di d.^{ta} come si uede nella p̄nte Pianta. 4) Qual Contado di Tuhegl fù antico Feudo della Casa Gargurich di stirpe Vladisaglich fino all'Anno 1268: che anche furono Gouerna = 5) tori, e Bani della Città Jayaz primaria dignità appresso il supremo di q.^{el} Regno, e nel d.^{to} Anno 1268. fù data in Feudo oltre il d.^{to} Contado 6) di Tuhegl tutta la restante Comarca di Smuzka da Stefano Kotromanouich Bano, e Sig.^{re} di tutta Bosna à Radiuoij Gargurich, et à Gargur 7) suo figliolo cognominato Ohmuchina, dal q.^{ale} i suoi Posteri si chiamarono Ohmuchieuichi nō solo à loro, mà à loro heredi, e sucessori in perpe = 8) tuo come per il Priuileg.^{o} del sud.^{to} Bano fatto del 1268. che poi da Tuartko Tuartkouich Rè di Bosna fù il tutto confirm.^{to} alla d.^{ta} Famiglia 9) d^{e}l 1395. cō. agionta di noui Feudi in Herzegouina; et da Ostoya Rè di Bosna del 1406. gli fù il tutto coroborato e firmato; n^{e}l qual posesso, e 10) dominie stette la d.^{ta} Famiglia Ohmuchieuich sino al. 1463. q̄ndo il Regno di Bosna fù occupato da Mehmet II.^{do} Rè de Turchi, quali distrussero 11) tutte le Città, e Castelli di q.^{el} Regno menando in catiuità i grandi del Regno ch' hebbero n^{e}lle mani. e d^{e}l 1465. Matia Coruino Rè d' Hungaria à 12) chi di rag.^{ne} atteneua la Bosna, confirmò alla Casa Ohmuchieuich tutti li sudetti loro Feudi, che poi Ferdinando III.^{zo} Imperat.^{re}, e Rè d'Hungaria fece il 13) il simile d^{e}l 1650. e d^{e}l 1654. et ultim.^{te} fù il tutto coroborato, e confirm.^{to} d^{a}ll'Augus.^{mo} Leopoldo p.^{mo} Imperat.^{re}, e Rè d'Hungaria del 1678. in persona di D. Pietro 14) Ohmuchieuich, suoi Figlioli, e discenden^{te} in perpetuo, con ampliatione di nuoue gratie, come il tutto si uede p i loro Priuilegij, e riconfermato dé 1723 da Carlo VI. ✡

15) Nota, che la Città di Tuhegl co'altre tre Città di q̄sta Comarca,e co' molti altri Castelli, e lochi murati furono arse, e distrutte d^{e}l 1463. dalla barbarie ottomana.

16) ✡ Imperatore felicemente Regnante in persona ancora di Pietro Jueglia Ohmuchieuich Conte di Tuhegl.

S polja s drugijem pismom:	U vrhu:
Pianta del Comarka di Smuzka e Comtato di Tuhegl nel Regno di Bosna	*Pianta, e Notitie di Smuska*

У наведеноме су нацрту Луке повише Ораховице (Orahouiza). Над Лукама је ријека Biocia (Биочa), а ту је citta di Gradac distrutta. По овоме би нацрту био Tuhegl C.^{tà} distruta код ријеке Бијеле, а над њим је Prapratno bardo. Код ријеке је Смучке „Casal di Smuzka dal q̄ale

tutta la p̄nte Comarca è denominata". На карти је забиљежена Biocia (Биоча) и Ossonik, а не Osomciza.

Године 1889. у Дубровнику написао је проф. J. Ђелчић најдуљу монографију о реченијем Охмучевићима под насловом: — „J. Conti di Tuhelj Contributo alla Storia della Marina Dalmata — N. B. Suoi raporti colla Spagna [1])". Споменуто дјело заузима стр. 175., а родословље (Genealogia del casato dei Conti di Tuhelj) је разгранано на шест таблица, те је у њима потанко разведен развитак ове породице у све огранке до дана данашњега.

За нас је особито занимљиво I. поглавље, јер се у њему на дуго разлаже о постанку речене породице, те и проф. Ђелчић каже о повељи Стефана Котромановића: — „rescritto che da qualcheduno è ritenuto per un invenzione di tempi a noi più vicini". Даље биљежи, да су Охмучевићи-Пуглиеси предали повељу чувеном дру В. Богишићу, те да се од њега очекује, да каже праву бесједу. На стр. 10. у биљешци г. Ђелчић наваћа одломак споменуте повеље, што је он нашао написану латиницом у канцеларији дубровачке скуповладе (fol. 31 del vol. 1667 dei Diversi de foris della Cancelleria della rp. di Rag. e al n. 250 (254) della Bibl. Francescana), те је мени из ње само навести некоја мјеста, а за боље разумијевање наведенога нацрта: „I k temu im pridah i darovah, sapisciuiem i sapisah novjem i dobrovoglniem darom sa kneginu plemenitu i sa knesetvu viku vikom svu ostalu xciupu Smuzku, j grad Martvagniu, i poda gnie sella sa svimi pravim kotari, grad Gradaz i Blasciuj j pod njim sela sa svojm pravim kotari, goru podighmansku, i goru Dobruschka, i Barghio Vlahigni, j Planinu Starne Loque, i Lovnize Veglie, i Kukno Bardo, s ohodom kako razdieglinje Zarna rika s onu stranu Kresceva, Smuzku rieku i Selo Smuzka, s gniem mlinim i s vartlim, j s vinogradim, kupnenimi j basctinami, kupnu j Svimgli riku s mlinm, s vartlim j s kuchiami j s gnihoviem katuni, seli j kmetti; to sve s gora receno s paruimi, kotari, i mejami j s vodami, i s planinami, i s zarinami, j s prihodkim. . ."

Нацрт је од год. 1688. по обавјештењу преп. оца провинцијала....., оца кустода фра Антуна Тонковића и фра Ловра Алауповића и т. д. Ове су ријечи ударене за пуку параду, те, ако се испореди наведени нацрт са преписанијем одломком листине, увидјеће се, да се потпуно подударају, па што је још боље и имена су једнако писана, а разлика је у времену незнатна по правопису, те би се могло барем за сада посумњати, да их није иста ковачница сковала, и то прије год. 1688., т. ј. мало прије него је штампана она књига у Напуљу (1653.) „Privilegios concedidos por los Senores Rèyes y Emperadores" и т. д. што је наваћа г. Иларион Руварац (citi стр. 264.). — Ово сам у толико напоменуо, што бих желио, да будем упућен у овоме питању, јер су и по штилу, по моме скромноме мнијењу, апокрифне оне листине, те би ваљало лагано истраживати о њихову постанку, бива у којој су згоди фалзифи-

[1]) Ottavo Programma dell'I. R. Scuola Nautica di Ragusa — Per l'anno scolastico 1888—89.

коване и ко их је фалзификовао, а фалзификатор је, по мојој сумњи наведен испод приопћенога географичкога нацрта.

Ово дакле ваља свести на ово питање: Или фалзификатора треба тражити у Босни, — а онда је лак посао, јер сам га ја уочио; — или га ваља тражити у породици Охмучевића; — а за то ће учењацима згодно послужити наведена монографија проф. г. Ђелчића.

Ово не би било цигло патворење, јер су XV., XVI., а навластито XVII. и XVIII. вијека на дневном реду грдна патворења, а то за осјегурање манастирскијех добара или за узвисење појединијех породица, па између тијех је на првом реду племенита породица Владимировића, — гдје је у числу као најчувенији фалзификатор Prudentius Narentinus. Кад је на реду ово питање, узгреде ми је навести необјелодањену посланицу славнога археолога Петра Нижетића (Niseteo) на Мата Капора, археолога с Корчуле:

„S.r Amico Preg.mo
Città Vec. 2. Ag.to 1841.

Omissis. Le iscrizi delle quali le fece parola il Sig.r Gaj sono assolutamente apocrife; se intende parlare di quelle scioccamente inventate da Prudenzio Narentino e riportate nell' opereta stampata in Venezia l' anno 1781,[1]) la q̄le ha per titolo: — De Regno Bosniae etc. De Narbonensi Vrbe etc. De Laudibus inclitae familiae Vladimirovich etc. E appunto p esaltare la famiglia Vladimirovich con grande impudenza e con maggiore ignoranza ha ignorantemte composte dell' iscrizioni latine dell' epoca dei Romani per dar prova agli sciocchi che gli antenati della famiglia Vladimirovich fossero già dai tempi della Romana Republica. Per non affaticare gli occhi non posso farle conoscere le iscriži in discorso. Sono quattro. Le basterà q̄ta:

VENERI VICTRICI
SACRUM
L. V. S. P. L. L. T.

e q̄te sigle sono lette dall' impudente Frate Lucius Vladimirius Supremus Praetor Libens Locavit Templum.

Nessuno le potrebbe legerre così, se non esso che le ha inventate. Om.
Suo aff.mo a.co
Pietro Niseteo."

Марљиви проф. г. Ђелчић биљежи, малдане искључиво, по апологистима породице Гргурић-Охмућевића, а особито му је при руци Fra Desiderio Nenchi, те с такијем аукторима, баш и уз озбиљан прагматизам, није могао него да остави питање — о постанку Охмућевићâ и о њиховој племенитој земљи у Босни — као што је било и за М. Орбинија под неком благом копреном традиције, која је за средњега вијека и далматинскијем градовима досудила за утемељитеље полубогове или јунаке из Лација или из Јелинске.... Ово није приговор ученому

[1]) Venetiis. Frenzi.

професору, јер је он употребио што је могао, те је имао силесију градива на руци, али повјесничка питања често пуцају случајно без намјере као и открића, те је обретник онај, који је задњи пресјекао тајну нит на њедрима нарави, а прије су њега сви други то покушали, али је за њих свијет нехаран...

У осталијем је поглавјима г. Ђелчић баш сретан, те се може у истину казати, да је његово дјело у правом смислу ријечи pagina historiae, па и ако га гдјекада прате неке кучинице, да не кажем предсуде, у расуђивању ствари, то би се некако могло одбити и свести на ону: Quot capita, tot sententiae. — Нико се није тако одликовао у описивању згода своје породице као Охмућевићи, а најприје се истиче године 1482. Петар Охмућевић с „Родословјем краља босанских и српских", које је прилијепљено отрагу слике краља Томаша, а налази се у самостану Сутиском (Бос. Прij. I. 26.)."

Овдје би ми било на дуго, да се бавим о Дон Антонију Дамјану Охмућевићу, који пише о својој породици, те се бори испред цесарске војске године 1684., а само, да би Херцег-Босна, његова дједовина, пала у цесарске руке, па се тако Охмућевићима повратила жупа Смучка, њихова племенита земља.

Он је био готово вазда по Босни и другдје на попришту од године 1684.—1689., а задње је године ради болести отишао из Беча у Флоренцу, бива годину дана иза нацрта наведене карте, што се је свакако нацртала за његова боравка у Босни. —

Уз многа дјела чланова споменуте породице напомиње г. Ђелчић на стр. 164., што засијеца у ово питање, и ово:

„14., 15. — L' Apologia del Casato, che si conobbe in queste memorie sotto i nomi di „Breve discurso genealogico de los condes de Tuhegl" — e „Breve discurso genealogico en particular de dos ramos principales de los condes de Tuhegl, y duques de Castoria ecc.[1])."

16. — Aggiunte diverse alle „Informazioni[2]) del Conte Don Pietro di Damiano Ohmuchiević, conte di Tuhegl e Smuzka, alli sui figlioli e successori in evento che il Signor Iddio concedesse per sua misericordia che il regno di Bosna venisse a ricuperarsi dalle invittissime armi Cesaree, da Turchi, per loro direzione;" — e precisamente sotto i seguenti titoli:

α) Descrizione della Comarca di Smuzka[3]);

β) Altre notizie[4]) da me havute da **alcuni padri di S. Francesco,** ed altri **huomeni vecchi,** della Comarca Smuzka, nel regno di Bosna, posseduta in passato dai predecessori della nostra famiglia Ohmuchievich-Gargurich, per governo e direzione ai posteri, per il tempo che potrebbe venire, come ardentemente preghiamo Sua Divina Maestà, che di nuovo si riconquistasse quel regno dalle mani ottomane;

[1]) I lavori ms. indicati ai numeri 2—15 si conservano nella Francescana di Ragusa, sub Nr. 342 (26) e costituiscono 1 vol. fol. di pag. 276.
[2]) Ms. Francescana 250 (254). fol. 173—181.
[3]) l. c. fol. 181—185.
[4]) l. c. fol. 185—188.

γ) Informazione dei feudi[1]) posseduti in Ercegovina dai Conti di Tuhegl e Smuzka, della quale noi Don Antonio Damiano, e Don Matteo Ivelja, e Don Pietro Ivelja Ohmuchievich-Gargurich, siamo soli superstiti eredi maschi, ai quali furono confermati et riconfermati dalla Maestà Augustissima dell' Invittissimo et Potentissimo Carlo VI."

Пошљедњи су наводи са свијем у прилог мојему разлагању о постању наведенога нацрта жупе Смучке, а нацрт је добар калауз, да је ту близу и постанак апокрифној повељи Стефана Котромановића.

Ово сам се ја само усудио да изнесем на видјело, а у исто вријеме да предочим ученому свијету красно дјело хваљенога проф. г. Ђелчића, па се надам, да ће се још једном осврнути на ово лијепо питање чувени хисторичар Руварац, те да ће га узети у претрес обзиром на обилне податке у споменутој рађи г. Ђелчића.

Floristički prilozi.

Priopćio **Franjo Fiala.**

I.

Na putu od 5.—26. jula god. 1891. kroz bihaćko okružje radi botaničkih istraživanja, a u glavnom pravcu od Novog preko Vranograča, Cazina, Bihaća i Petrovca čak do okružne megje, pri čemu sam se popeo na obje najviše tačke Grmeč-planine: na Gredoviti vrh 1209 *m.* i Crni vrh 1604 *m.*, kao i na južno od Petrovca položenu Klekovaču planinu 1961 *m.* i Osječenicu planinu 1795 *m.*, sabrao sam osim raznovrsnog gradiva, dragocjenog za floru sjeverozapadne Bosne, još i nešto biljaka, koje prije publikacije cjelokupnog rezultata s puta saopštavam kao novitete iz posjednutog područja.

Za ocjenu ovijeh novina bješe mi mjerodavna samo dojakošnja floristička književnost o posjednutom području; na nesaopšteno gradivo, pošto mi je nepoznato, naravno da se nijesam mogao obazrijeti.

Ogledi za moje podatke nalaze se u herbariju zemaljskog muzeja u Sarajevu, kao i u mojoj privatnoj zbirci.

Aspidium Thelypteris Sw.

Ovaj paprat, koji Kanitz i Aschersohn spominju za Hercegovinu, ne spominjući pobliže gdje se nalazi (Blau kaže u jezeru Borke), sabrao sam u jednoj močvari kod Vranograča (Bosna) pri 163 *m.* morske visine na paläozojskoj formaciji. Ista biljka čini ondje u silnoj množini u društvu s vrbama i šašom skoro neprobojan gustiš.

Asparagus tenuifolius Lmk.

Za Hercegovinu poznato, za Bosnu novo. Na kamenitim proplancima na „Velikoj gomili" kod Cazina na 797 *m.* morske visine; podloga trias-vapno.

[1]) Ibid. fol. 189—190.

Cypripedium Calceolus L.

Našao sam ovu krasnu orhideju na žalost već ponešto uvehlu, u malo primjeraka na kamenitim, rijetko šumovitim obroncima na podnožju Klekovače planine blizu Petrovca i to duž puta „Kuzmanovoj vodi" na uzlasku od Drinića; morska visina oko 900 *m.*, triasno-vapno.

Novo za Bosnu, za Hercegovinu napomenuto u „Katalogu" od Aschersohna i Kanitza.

Goodyera repens R. Br.

Izmegju mahovine u društvu sa Blechnum spicant, Lycopodium selago, Lycopodium clavatum, Corrallorhiza innata i Neottia Nidus avis u sjenovitim jelovim šumama na Klekovači, Osječenici i Grmeč-planini, dopirući do zatvorenog predalpinskog šumskog regiona. Opaženo na krednom i Jura-vapnu u visini do 1400 *m.*

Nova biljka za cijelo okupaciono područje.

Hottonia palustris L.

Sa Potamogeton natans, Myriophyllum verticillatum i dr. u jednoj močvari kod Vranograča. Rijetko.

Novo za okupaciono područje.

Rhodiola rosea L.

Ovu u Karpatima, Sudetima, Krušnim gorama, Vogesima i Alpama rasprostranjenu biljku našao sam — na moje veliko čudo — prvi put na Klekovači planini, gdje u alpinskom regionu do 1976 *m.* visoki vrhunac penjući se svojim krasnim žuto-crvenim lažnim ambrelama pokraj Gnaphalium Leontopodium, Dryas octopetala, Potentilla Clusiana Bartsia alpina i dr. pokriva pukotine stijena i zidove. Našao sam je na grebenu Male i Velike Klekovače i na Osječenici planini, gdje se još pojavljuje na stijenama u predalpinskoj šumi (1600—1795 *m.*) Brdska je formacija u obadvije planine kredno vapno.

Novo za okupaciono područje.

Cardamine Trifolia L.

U vlažnim, stjenovitim šumama na Klekovači, Osječenici, Grmeču i to kako u šumama Gredovitog vrha tako i u onijema Crnog Vrha, u 1000—1400 *m.* morske visine, na krednom i Jura-vapnu.

Novo za okupaciono područje.

Ranunculus rutaefolius L.

Pojava ove u Alpama, Karpatima, Pirenejima i hrvatskom gorju rasprostranjene vrste ograničena je za okupaciono područje samo na strane i vrletne odronke alpinskog regiona Klekovače i Osječenice planine, na 1700—1900 *m.* morske visine. Nalazi se u hrpama naročito u mehkim kamenitim odroncima na podnožju strana; vrhovne grebene izbjegava, jer u čvrstom kamenju nema životnih uslova prave ruševinske biljke.

Našao sam ovu biljku u društvu sa Ranunculus scutatus, aconitifolius i Rhodiola rosea.

Podloga kredno vapno.

Paeonia corallina Retz.

Ovu vrstu, koja se nalazi u hrvatskom i dalmatinskom gorju, pronašao sam u nekoliko primjeraka na „Velikoj Gomili“ kod Cazina; morska visina 797 *m.*, podloga trias-vapno. Biljka je nova za Bosnu i Hercegovinu. Aschersohn i Kanitz u katalogu od god. 1877. sumnjaju u pojavu ove biljke u Bosni.

Sorbus hybrida Crantz.

Opazio sam nekoliko krivača debala na Osječenici planini izmegju krivih borovih šipraga u morskoj visini od 1700 *m.* (kredna formacija).

Nova vrsta za Bosnu i Hercegovinu.

Saxifraga oppositifolia L.

Ovu ljepušnu alpinsku biljku sabrao je kustos Apfelbeck koncem jula god. 1891. na vrhu Volujka (južna Hercegovina). Za Crnu Goru napominju je Aschersohn i Kanitz, za Bosnu predstavlja novu vrstu.

II.

Na putu kroz bihaćko okružje imao sam prilike s kustosom Reiserom, da iznova nagjem nekoliko zanimivih nalazišta za Berberis vulgaris L.

Iz južne Bosne bila je poznata ova biljka posredstvom dra Becka, koji je istu sabirao na Treskavici planini i na Magliću pri 1700 *m.* morske visine na veoma mučno pristupačnim liticama. Murbeck je konstatovao njezinu pojavu u Hercegovini na odroncima Veleža iznad Sopilje pri 1600 *m*, no ujedno je posumnjao, eda li se odista divlje pojavljuje sjevero-zapadno od grada Mostara, gdje je istu pri 100 *m.* morske visine sabirao; moguće je, da je po srijedi kakav bjegunac iz bašče.

Nagjosmo ovu biljku prvi put u bihaćkom okružju u gustoj šumi razbacanu, suviše kako čini čitave partije šume na testi od Drenove-karaule u Bihać pri 400 *m.* morske visine; dalje smo konstatovali njezinu pojavu na 488 *m.* visokoj Ripačkoj glavi na putu od Bihaća u Petrovac; u oba slučaja bješe za izvjesno divlja, daleko udaljena od svijeh ljudskih naseobina, pri čemu valja još primjetiti, da se Berberis u mjestima bihaćkog okružja ne gaji ni u baščama, niti kao šušnjava biljka. Na trećem mjestu nalazi se još, no opominjući više na južno-bosanska nalazišta, na liticama kod manastira Ermanja na Uni, pri 670 *m.* morske visine. Najzad nagjosmo još tu biljku u stranama Klekovače i Osječenice planine u visovima od 1600—1950 *m.* kao kržljav grm. Kod manastira bjehu debla već u izumiranju, listovi pozobani nekakvom meni nepoznatom gljivom.

Po geološkom svojstvu našli smo biljku na triasnom, Jura- i krednom vapnu.

O vrsti iz nalazišta „Brajkovići“, što ga spominje Brandis za travničko okružje, nema tačnijih podataka.

Археолошки прилози.

Приопћио Ђорђе Стратимировић.

I.

Маркова кула у Вишеграду.

Знамо три средњевјековна града, што подалеко један од другога стоје, а истим се именом поносе. Походивши наш Вишеград на Дрини, сјетисмо се његових другова Вишеграда над Влтавом у Ческој, и Вишеграда над Дунавом у Угарској [1]). Са потоња два града бавила се подоста пјесма и проза, ми ћемо овдје пак да посветимо који редак босанскоме Вишеграду.

И ако је „стари јунак“ над Дрином слабо свијету знан, ипак у њега има чим да се подичи. Соколовића мост преко Дрине, држимо, да је најзнаменитија грађевина у овој земљи [2]). Десет големих ступа спајају камени сводови, а на једанаесторо очи гледа мост низ Дрину. Више је пута већ изнесена, цртежом и ријечју, љепота ове грађевине [3]); с тога и не ћемо понављати опис њезин, већ се обазрети на другу, додуше мању знаменитост Вишеграда, али нашем срцу ближу.

Као у многих мјеста, гдје наш народ живи, тако и овдје има спомена омиљеноме народном јунаку Краљевићу Марку. „Стариград“ (т. ј. стари Вишеград), који на стрменитом брду више данашње вароши Вишеграда још стоји, и њу истрајности учи — има на стрмици спроћу Дрине тврду кулу Маркову (види *слику 1.*). Кула је ова озидана на округлац, зидине дебеле 1·90 *м.*, а нутарњи јој је прјечник 3·75 *м.*; висина јој је данас тек једно 8 *м.* што одговара дôњем кату њезином. Горе на кули још стоји под (платформа), испод кога је по свој прилици свод, али нигдје нема приступа у дôњи бој — тек на платформу се отићи може. Кула је с горњим градом била спојена тврдим, 1 метар широким платном, што се још добро може да разабере. Намјена куле била је — како у опће при сличним градовима средњега вијека — да мотри на ријеку.

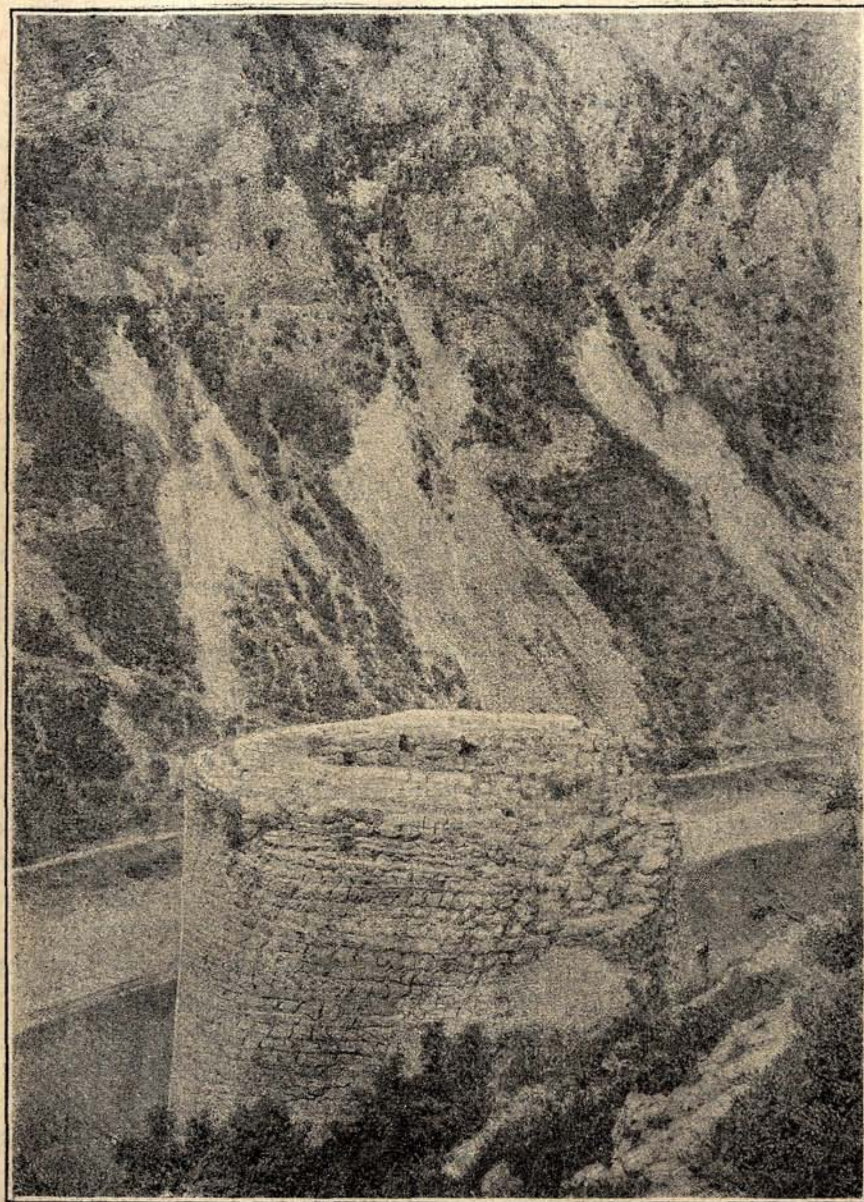
Ова кула и обала Дринска ниже ње, мјесност је, уз коју се привезује прича о Краљевићу Марку. Испод куле показује народ њеколике издубине у стијенама: Марково сједало, Маркове стопе и, тик Дрине, доиста вјешто израђен траг Шар-

1) Vyšehrad код Прага, Visegrad између Будим-Пеште и Пожуна.

2) Види „Гласник зем. музеја у Босни и Херцеговини“, год. 1889., књига I.

3) Народ ју је најљепше обиљежио пословицом „љубав тврда, као на Дрини ћуприја“. — За мост причају, да га је градио „неимар Раде“, који је и иначе добро знан у народној пјесми. Веле, да су 299 мајстора покушали градњу, али не успјеше; кад се Раде примио преголема посла, он довикну Бутковској вили да га свјетује. Вила се јави и рече му: да моста озидати не може, док не угради у два ступа на обалама (упоришта) два близанчета, Стојана и Стоју — тек онда ће мост да стоји. Раде задуго те близанце тражаше, кад их нађе, учини по савјету, те мост и дан-данас тврдо стоји!

чевих копита. По траговима баш упознајемо Маркова „коња-јунака“. Пријечник копитима је 30 и 35 *цм.* а раскорак ових предњих ногу износи 1·5 *м.*! Веле, да је Марко с оне

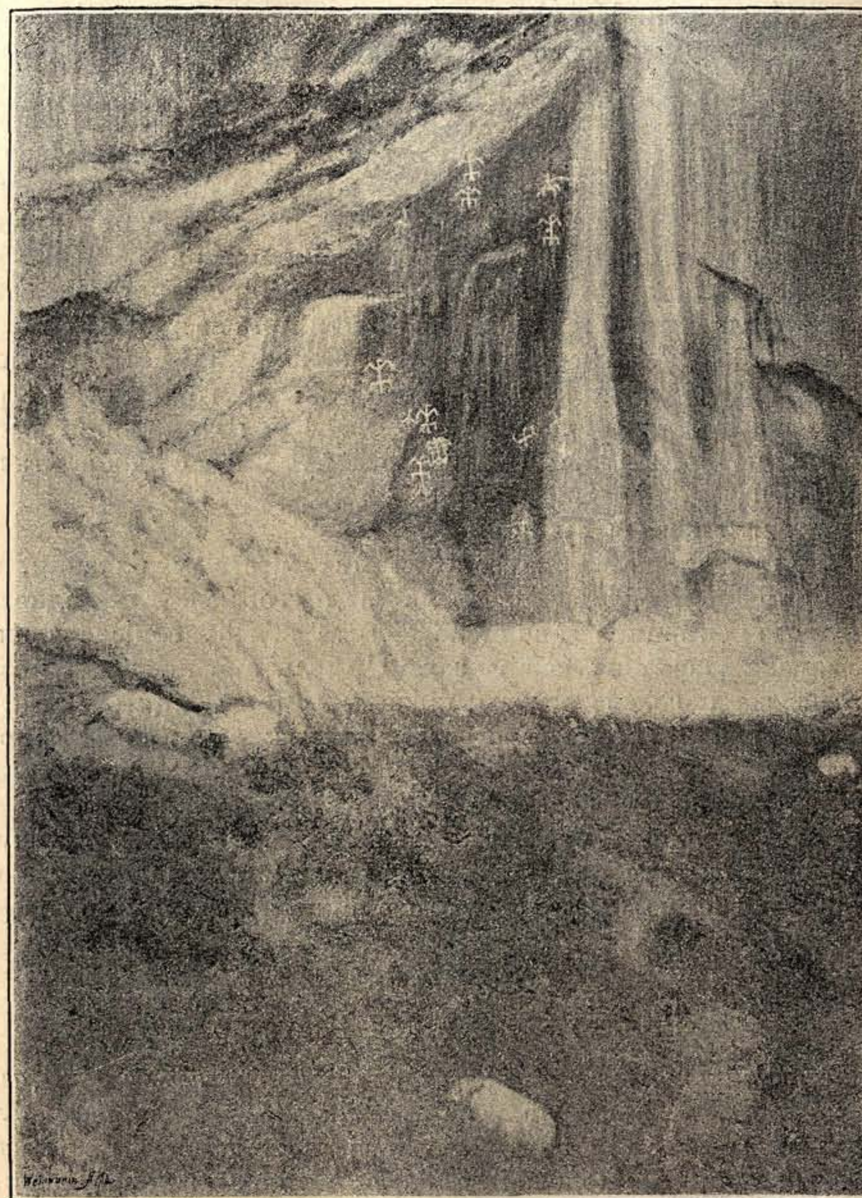
Слика 1.

стране Дрине са Буткове стијене (чусмо и „Васиљева стијена“) к својој кули доскочио. Још говоре, да је било трага и Марковој сабљи, али да, при грађењу пута доље уз Дрину, стијена би окрњена. — Ето како Вишеград учува спомен Краљевићу Марку.

II.

„Стијена под писмом“ код Жлијеба.

Поглавито начело у умјетности доста је просто, али веома строго: предмет ваља сам собом цијене да има. Архео-

Слика 2.

логија напротив много је либералнија: за њу све интереса има, што је у свези с којом прошлом епохом историје. Полазећи са потоњег гледишта износимо снимак цртарија, којима је

окићена стијена повише села Жлијеба, једно 20 *км.* од Вишеграда (види *слику 2.*). Стијена стоји уз путању, што води од села Куке до финанцијске постаје у Жлијебу, а на подножју је планине Дикаве, која је граница између Босне и Србије.

Од поданка „стијене под писмом" иде у долину поширок јаз, заваљен шљунком, за који народ вели, да је старо корито рјечице Перућац. Перућац, кажу, у „старо вријеме" одвратио се од ове стране, те сада тече негдје по Србији.

Простор што „писмо" на окомитоме дувару живога камена запрема, од прилике је 6 *м.* висок, а 3 *м.* широк. Дôње цртарије могу се дохватити руком, за горње ваљало би љестве. Стијена је оцрњена непогодом (изгледа као да је чађава), а цртеж је усјечен у њу и бијели се. Приказе су тројаке: коњик с устремљеним копљем, за тим орлови, рекли бисмо римскога облика, јер имају опуштена крила и кратки реп, све приказано тек потезима, посве шематски; напокон зубати крстови („свастика" инђана, Krückenkreuz). Под једним орлом има четири ћириловска слова, од којих је прво свакако ф; друго је мало истрошено, а могло би да буде о или ү; треће је ı са цртицом испод слова, а четврто биће ц (т. ј. окренуто п, с двије тачке испод њега).

Цртеж и израда су примитивни.

Сличних приказа има још на два мјеста у близини, од којих још једно прегледасмо. До овога другога мјеста — односно између ова два, што ȁвидисмо — има између стијена поширока камена расјелина, која се зове Грлац, а испред ње, према долу, висока поголема стијена, именом Дебели Хрид. Простор између Хрида и Гр'оца зове се Плочник — мјесност је ова врло романтична. У долини пак, на подножју Дикаве, има усамљено високо стијење, које се „Градином" назива.

Народ тамошњи мухамедовске је вјере: та чињеница, чудновате приказе саме собом и казивање свијета потврђују, да су ове цртарије веома старе, и свакако прије турске инвасије [1]).

III.

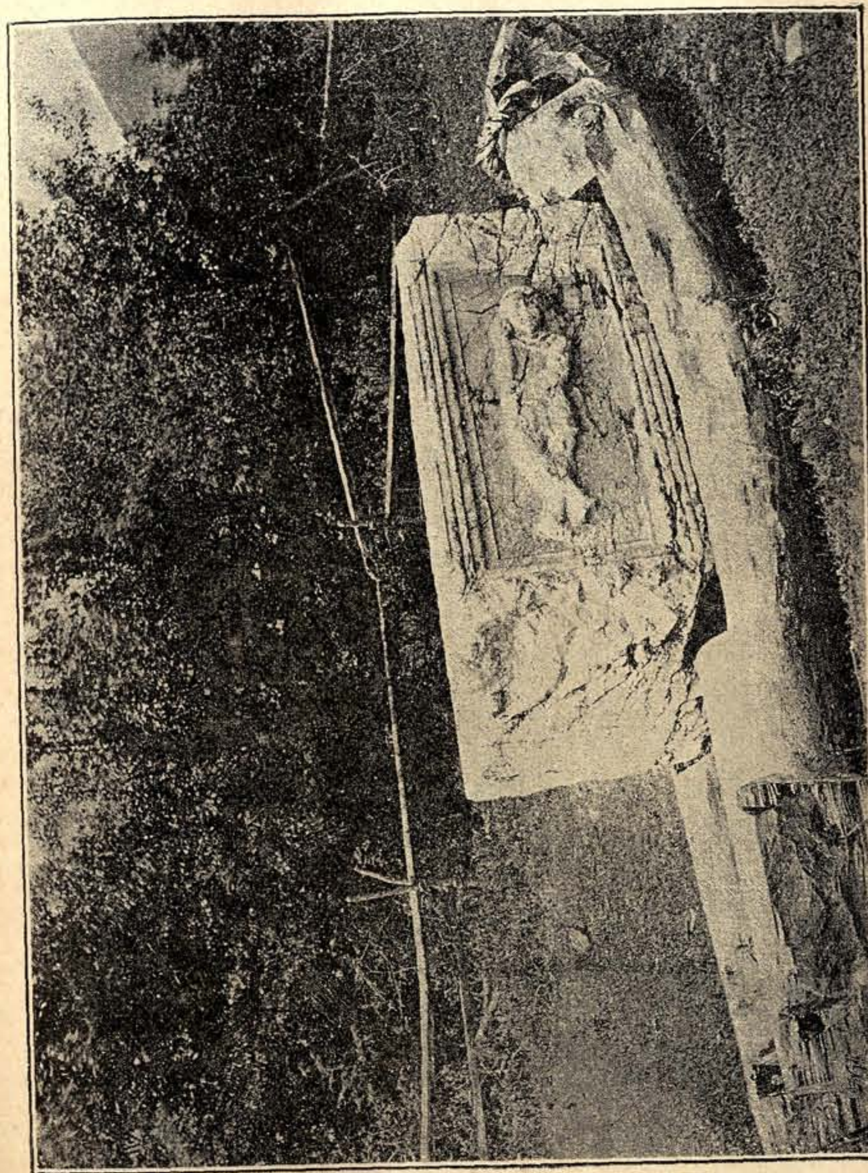
Римско камење код Гостиље.

Десет километара на сјевер од Вишеграда, између села Велика и Мала Гостиља, а на превији између брда Гостиља и брдељка Шахинова гаја [2]), лежи мјесност, звана Гребнице или Црквиште. Положај је веома сликовит: двије долине

[1]) Још ћемо овдје да забиљежимо да народ прича, да горе на Дикави има „чајир" именом „Краљица", и да су оданде ишли „жљебови" све низа страну до на град Хртар над Дрином. Краљица Јерина, веле, да их је саградила, и да је по њима текло млијеко, које се горе на чајиру музло. Жљебовима да већ нема трага, али да се село по њима тако зове.

[2]) Кота 719 на ђенералштапској карти (1 : 75.000.),

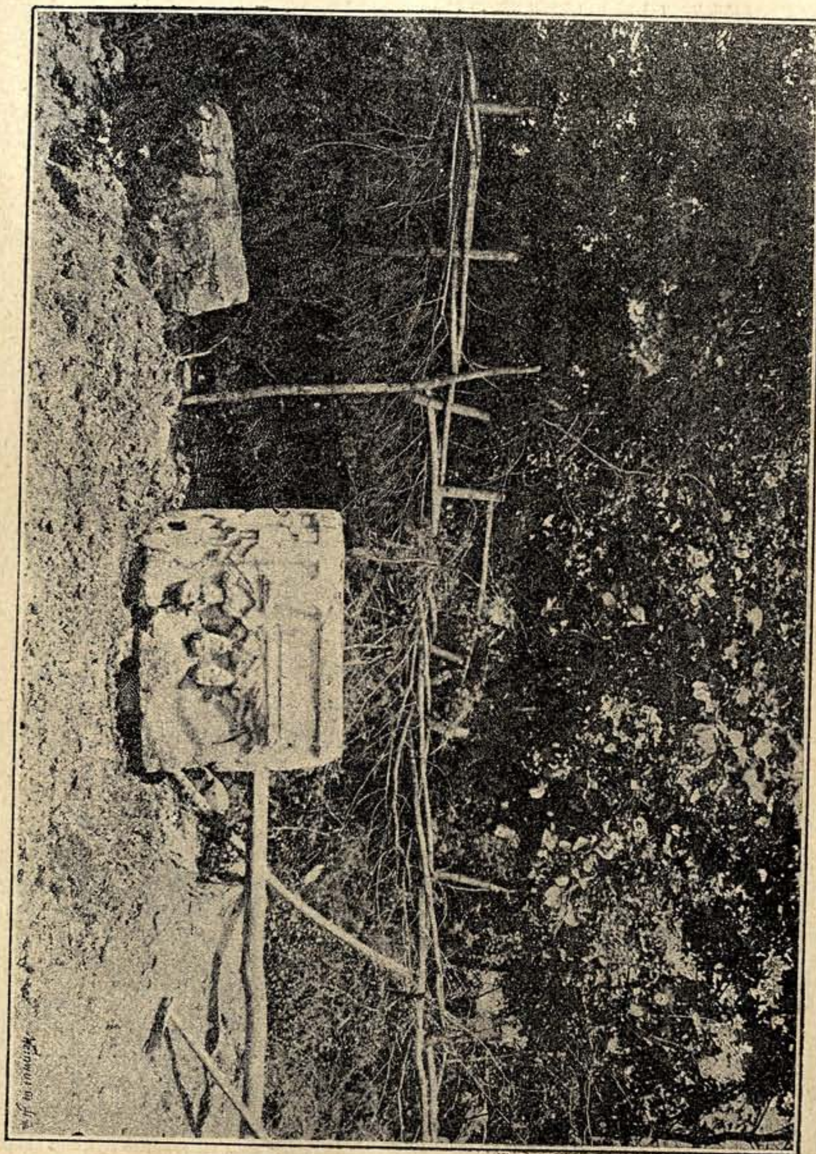
(гдје су Мала и Велика Гостиља) и два брда, а по сриједи узвишени зараванак. Пут из Велике у Малу Гостиљу тече уз поданак брда Гостиља, а од пута до подножја Шахинова гаја има једно 100 корака: то је ширина превије, а дужина

Слика 3.

заравака. Мјесто, звано Гребнице, гдје се једно 25 тесана камена могу да виде, запрема простор од 30 корака дужине и 15 корака ширине. Камење је обаљено и већином заваљено у земљу, а зарасло трњем. Тик пута лежи понајвећи камен, положен на саонице у намјери да се пренесе у Вишеград — што досад ради његове величине и тежине (дуг је 1·58 *м.*, широк 0·87 *м.*,

а дебео 0·69 *м.*) није се дало извести. Овај камен *(слика 3.)* има форму аре (ara) т. ј. жртвеника; на двије стране (широке 0·69 *м.*) му је изваjан лик пастирчета, које се упире у низдоље окренут пастирски штап; друге двије шире странке сада су празне, а

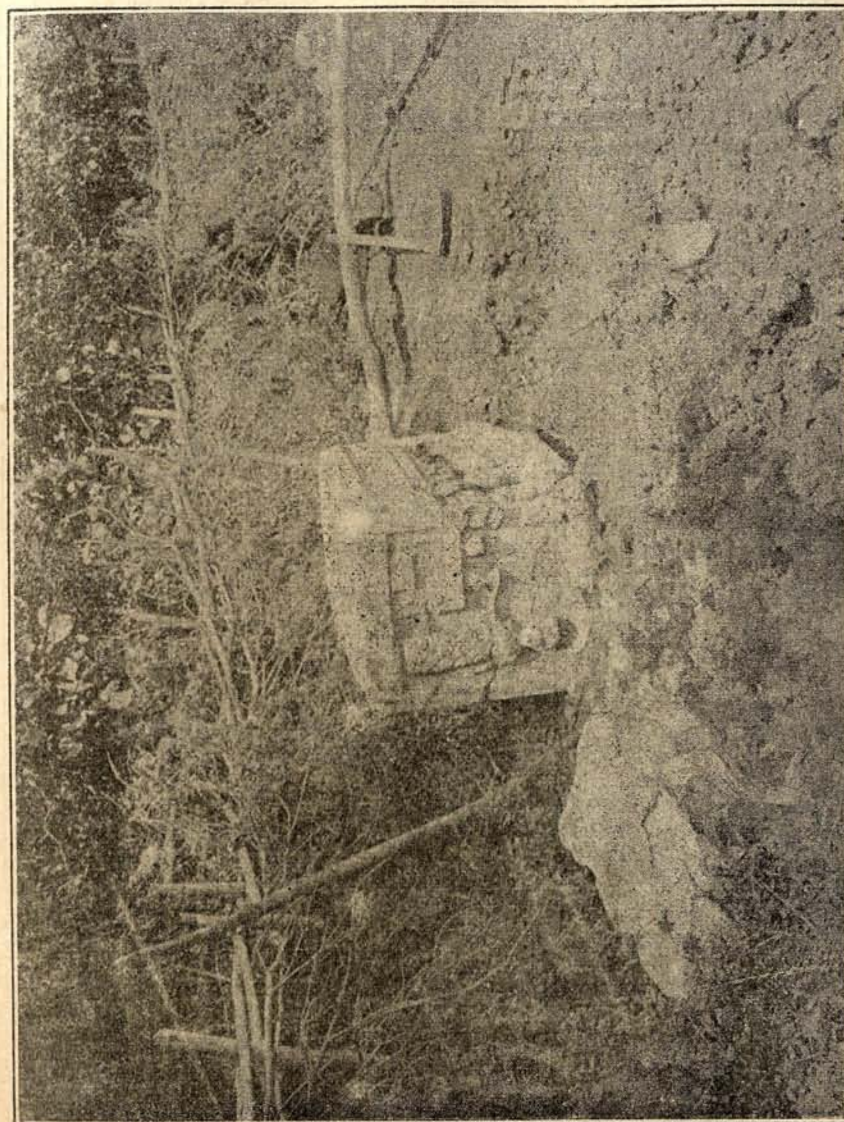

Слика 4.

могло би да буде да су пређе имале који натпис [1]). Од камења, што још по Гребницама лежи, износимо ово: *1)* профилован **потставак** (база) аре, по свој прилици припада камену, што га виђамо у *слици 3.*; — *2)* омањи четвртасти (коцкасти) камен са

[1]) Доњу страну, којом је камен положен на слонице, не могосмо собом видјети.

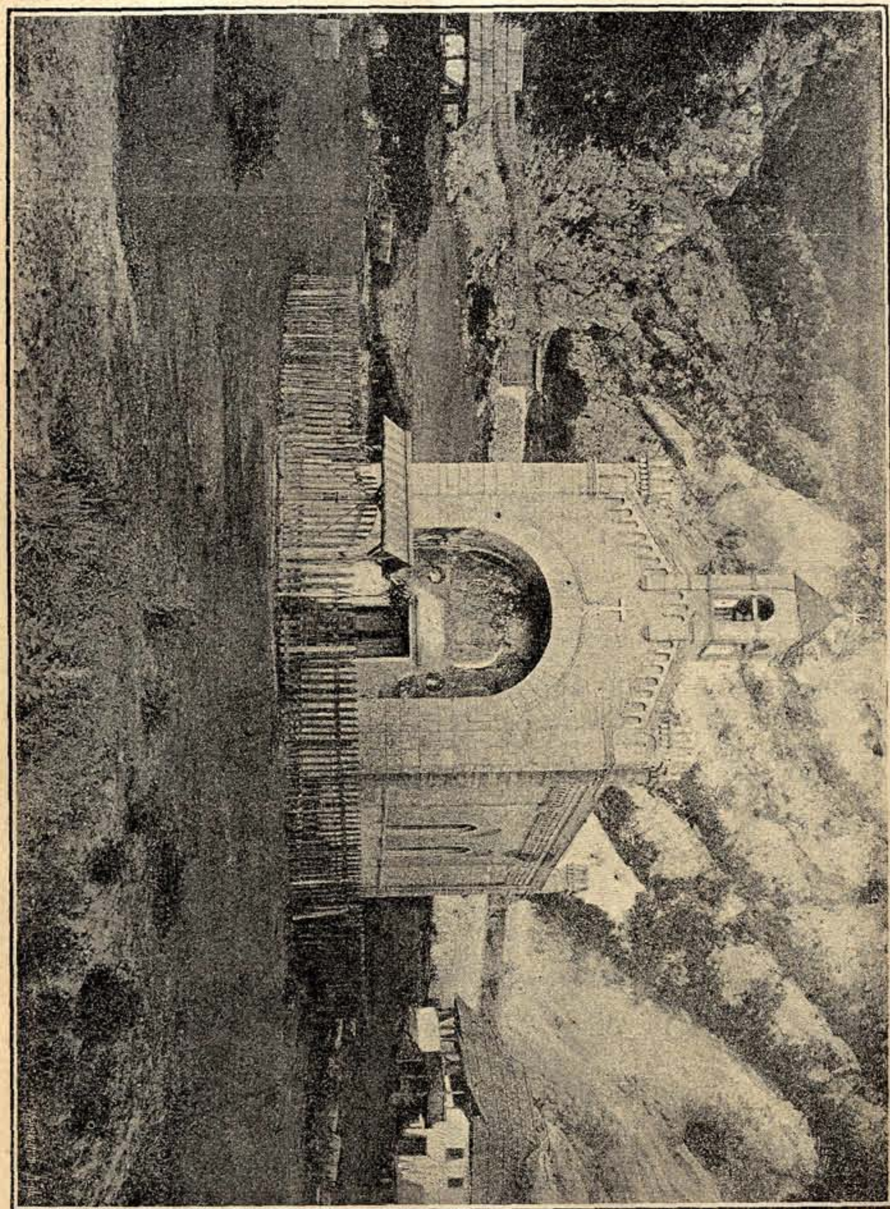
скулптурама на оскок по трима странама — висок 0·71, широк 0·85, а дебео 0·60 *м.* — је свакако најзнаменитији комад. На **прочељу** (**прва** страна, *слика 4.)* изваjана је римска постеља с два лежећа брадата човјека, који десницу уз прса притискоше, односно на лакат се упријеше; — до њихових глава стоји попрсје брадата чо-

Слика 5.

вјека на канелираном ократком ступцу. Човјек је овај поднимио руке, а на глави има кано сарук. Лица имају „оријенталан“ тип. **Друга страна** *(слика 5.)* приказује нам римски стô на завојитим ногама, испод стола котарица (кросња), на столу пак и опет као кошиц, али без рукца, и суд (oinochoe). Суд (по свој при-

лици од кови) држи руком женска прилика у дугој одјећи, опасана поширoким пâсом; на трећој страни приказан је коњик без оружја, римскога облика; — четврта страна није изра-

Слика 6.

ђивана, и ваљда да је прислањана уз који дувар; — *3)* капител (главица) пиластра, форма тек ноговијештана, врло овлаш рађено; *4)* полу-ара т. ј. жртвеник за прислон уз који зид; *5)* опет повећи потставак; *6)* разни глатки тесаници. —

Камен као да је врста мрамора; израда је занатлијска а не умјетничка.

Тесани паралелопипедни камени, потставци (базе), пиластарски капител, камени, израђени само на три стране (дакле за прислон уза дувар) — све указује на који храм. Саркофагâ нема, нити обичних надгробних плоча римских. Излази пошљедак, да овдје не бијаше гробље, већ какво светилиште — зато је и име „Црквиште" већма оправдано од имена „Гребнице".

Ако се надаље још уставимо при површној каменарској изради, ако испоредимо брадате прилике с обично обријаним римским ликовима, пак ако додамо, да у близу „светилишта" има предисторијских гомила — онда долазимо до увјерења, да пред собом имамо остатке грађевине некога полатињенога народа, по свој прилици старих Илира.

Напокон још да изречемо мисао, да је ово мјесто по свој прилици посвећено било римскоме богу Пану, заштитнику поља, стоке и пастира. На ово нас упућују ликови пастирчета, котарице (воће?), суд (вино?); а не можемо ни прећутати, да у околици има и двије планине, које коријеном имена на поменутога бога опомињу: Паналиште и Панос.

IV.

Добрун.

Два сахата од Вишеграда, на ријеци Рзаву, који код те вароши у Дрину увире, лежи село Добрун. Уврх тога мјеста, једно 150 *м.* високо, стоје развалине негдашњега града Добруна, чија се врата још виде. Испод села пак, крај нове тесте, стоји древна манастирска црквица Добрунска.

Црква би прије неколико година обновљена и сад нам се приказује у подмлађеном облику (*слика 6.*). При изведеној рестаурацији бише неке чести старе основе уклоњене, а преосталој грађевини би на учелак насађен мален звоник и изваница њезина урешена лезенама и кругопасом по ломбардско-романском стилу [1]), који се и дан-данас у Далмацији још употребљује. Тек унутрашњост цркве с пиластрима, сводовима и лијепим византијским живописом, још нам приказује драгу старину.

И ако радо признајемо, да је утисак данашњега вањског облика цркве пријатан, то ипак с гледишта археологије жалимо, што се обнова извела у форми, која отступа од исконскога стила, и која нам цркву споља приказује у посве модерној одјећи.

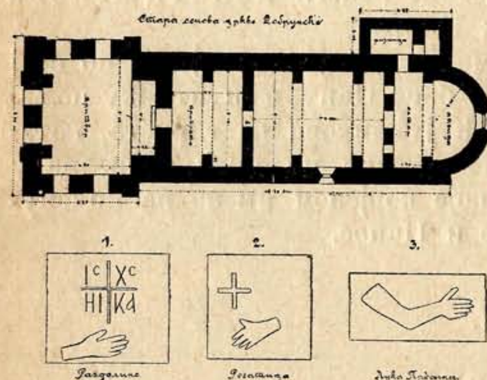
---

[1]) Alois Hauser: „Styl-Lehre" (Mittelalter), Wien 1884, стр. 34.

Стара црква, чију основу цртежом износимо (*слика 7.*)[1], грађена је у првобитноме романскоме стилу. Старо-хришћанска басилика била је узор за цркве тога стила, а при његовим грађевинама на првом се мјесту истиче конструктивни моменат. Дебели зидови, снажни ступови, пространи сводови, уски прозори с изнутрицом на откос[2]) — то су осебине овога старога романскога стила.

Стара основа цркве Добрунске приказује нам вјерни тип православне цркве у романском стилу и стога је од велике знаменитости за историју архитектуре.

Основни распоред приказује нам четири поглавита дијела старинске цркве: звоник са притвором[3]), припрату за „оглашене“, главну просторију цркве (брод), и попречни брод с хором (апсидом). Уз попречни брод овдје пријања попут екседре ризница. Од ових чести баш су притвор и ризница, држимо, локалне осебине тога стила у нас, и стога од интереса по науку. На жалост баш су те двије чести грађевине сад уклоњене.

Слика 7.

Занимљиво је, да и стара црква на утоку Сопотнице у Дрину, 3 *км.* од Горажда, сличну основу и готово једнаке димензије показује. А и тамо биће да је било звоника са притвором — бар се прича, да је црква „њекад“ напријед дужа била.

Нутрашњост једне и друге цркве доиста утиче на религијозно осјећање човјека: висина[4]) сводовитога простора и тајанствени сумрак прикладни су побожноме мјесту. Једна и друга грађевина показују у орнаментацији византијски утицај. На једноме довратнику у Горашке цркве находимо грчки плетер, а на цркви Добрунској још се учуваше особито лијепе фреске на златном озадку. Осим светитељских икона видимо ту, у припрати, лик „жупана Петра“, хтитора Добрунске цркве, који је посве вјешто израђен. Блиједо лице са црном дугуљастом брадом и сијев ока жупанова, кано да су животом надахнути — тако, да овај портрет може да

[1]) Наш цртеж израђен је по скици архитекта Ванцаша из год. 1884., коју нам је љубазно на располежење ставио г. Томић, котарски предстојник у Вишеграду.

[2]) Горе цитирано дјело Хаусерово, стр. 66. : „Die Fenster sind zumeist sehr klein angelegt, oben immer mit einem Halbkreisbogen abgeschlossen und mit Abschrägungen der Leibungen nach Aussen und Innen versehen.“

[3]) Porticus, види Даничићев „Рјечник из књижевних старина српских“.

[4]) Висина је просторије једно 9 м.; лијепо хармонише с размјерама основе (5 × 7 м.).

послужи за примјер о развитку нашега сликарства у средњем вијеку.

* * *

Иза цркве Добрунске, на сјеверној страни, отвара се неки кланац или камено ждријело с побочним, окомитим, високим стијенама, именом Раздолине. Већ потоње име као да нам казује, да је ово расјелина у каменском масиву, коју је можда у прастаро вријеме Рзав проузроковао, који сада нешто повише села, испод старога града, кроз сутјеску нагли.

У Раздолинама има на два мјеста интересних свједочанстава старине. На једноме мјесту, високо у стијени, види се отвор (грло) неке пећине, који је на подању президан; за њу веле, да је некад станом испосника (пустињика) била. Ближе цркви пак су на живоме камену урезане неке доста примитивне цртарије. Цртеж приказан је у *слици 7.* под *1.* Изгледа, као да је неко тамо десницу положио, а за тим њезин контур у камен усјекао. Ова слика руке с одигнутим паоцем, који на побједоносни часни крст показује, потсјетио нас је на сличан у риљеву рађен приказ (*слика 7.* под *2)* на камену, узиданом у платно православне цркве у Рогатици, и на руке, које видјесмо по старинским стећцима, наиме у луци Просини (*слика 7.* под *3)* на рударском гвозденику Вогошта-Чевљановић код *км.* 16·7, и на старинскоме гробљу „Оврћу“ код Геруше, између Сокôца и Жлијебова[1]).

Слике под *1* и *2* (на *слици 7.)*, које се тек разликују тим, што у једне нема писма — као да су приказ заклетве на крст. Знамо, да се у западној цркви символски изражује н. пр. слога приказом руковања, религијозна преданост укрштеним рукама итд. За то држимо, да се овом под *1.* и *2.* изнесеном представом у символистици источне цркве изражава вијерност према Христовој науци, вјеровање. На *слици 3.* видимо исту гесту (одигнути палац), али нема крста. Ако се сјетимо, да су Богумили „добри људи“ и „христијани“ били, али крста не поштиваше[2]) — онда је посве могућно, да су они своме вјеровању једнак приказ давали кано православни, али без часнога крста. Могло би дакле да буде, да нам рука под *3* (на *слици 7.)* пружа карактеристично обиљежје богумилскога гроба.

[1]) На тести од Подроманије у Власенице.

[2]) Rad jugosl. akad., књига VIII., у расправи Фр. Рачкога „Bogomili i Patareni“ стр. 130. — Овом приликом исправљамо још неке гријешке у ђенералштапској карти (1 : 75.000), и то: није „Рвава“, већ Рзáв; није село „Тресека“, већ Пресјека; није село „Обрање“, већ Обравње; није село „Хољаке“, већ Хољаци.

„Vodene bube“

iz Bosne i Hercegovine, sabrao u godinama 1888.—1890.

Bosniae Hercegovinaeque „Hydrocoleoptera“ (Dytiscidae, Gyrinidae, Hydrophilidae [1]) et Parnidae), collecta in annis 1888—1890.

Priopćio Victor Apfelbeck.

Rod: Dytiscidae [2]).

Tribus: Haliplini.

I. Genus: Brychius Thomson.

1. elevatus Panz. U lokvama u Ljubinje-dolu kod Sarajeva, rijetko.

II. Genus: Haliplus Latreille.

2. obliguus F. Isto kao 1, no često. I u Hercegovini kod Dobrićeva i Domanovića.
3. variegatus Sturm. Domanović (Hensch), Metković.
4. fulvus F. Utovo blato kod Dračeva.
5. laminatus Schall. Kod Ilidže i Reljeva, u lokvama Željeznice i Bosne; kod Bileća (Hensch).
6. Heydeni Wehncke. Najčešća vrsta, kod Ilidže, Utovo blato, i na malom alpinskom jezeru kod Brajčin-laza na Lebršniku.
7. multipunctatus Wehncke. 1 primjerak sa Ilidže.
8. lineatocollis Marsh. Samo iz Hercegovine (Hensch). Domanović, Mosko, Bileće.

III. Genus: Cnemidotus Illig. Erichson.

9. caesus Duft. Domanović (Hensch). Često u Utovom blatu.

Tribus: Dytiscini.

IV. Genus: Hyphydrus Illiger.

10. ovatus L. U sjevernoj Bosni. U južnoj Bosni i Hercegovini još nije konstatovano.
11. variegatus Aubé. 1 primjerak. Hercegovina (Collect. Hensch).

V. Genus: Hygrotus Steph. Thoms.

12. inaequalis F. Utovo blato, Domanović (Hensch).

VI. Genus: Coelambus Thomson.

13. confluens Fabr. Domanović (Hensch).

VII. Cenus: Bidessus Sharp.

14. geminus F. Kod Sarajeva.

[1]) Kolektivno ime „vodene bube“ (Hydrocoleoptera) ne priliči tribusu „Sphaeridiini“ Hydrophilida, jer se vrste ovog tribusa kao coprophagne životinje nikad ne zadržavaju u vodi. Po mom mišlenju ovo zajedničko odudaranje od načina života svijeh Sphaeridiida bilo bi dovoljno, da se opet izluče iz roda Hydrophilida kano zaseban rod „Sphaeridiidae“, kao i prije u „Catalogus Coleopteorum Europae et Caucasi edit. 1883“ — tijem više, što naziv „Hydrophilidae“ obzirom na njihov način života u životinjskim ekskrementima, nikako ne priliči njima. Prema tome nijesu „Sphaeridiidae“ uvrštene u ovaj članak.

[2]) Raspored je po „Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi et Armeniae Rossicae auctoribus Dr. L. v. Heyden, E. Reitter et J. Weise edit. 1891.“

VIII. Genus: Deronectes Sharp.

15. latus Steph. Često u lokvama u Ljubinje-dolu kod Sarajeva.
16. platynotus Germ. 1 primjerak od Krupa-dola kod Pazarića (kod Sarajeva).
17. griseostriatus Deg. Domanović, Mosko (Hensch) (Hercegovina).
18. luctuosus Aubé. Hercegovina (Collect. Hensch).
19. elegans Sturm. Bileće (Hensch).

IX. Genus: Hydroporus Clairville.

20. pictus F. Utovo blato.
21. flavipes Oliv. (montenegrinus Schauf). Utovo blato.
22. Genei Aubé. Utovo blato.
23. lineatus F. Utovo blato, Domanović (Hensch).
24. halensis Fabr. Hercegovina (Collect. Hensch).
25. palustris L. Kod Sarajeva (Vučija luka), Bileće (Hensch), i u alpinskom jezeru na Lebršniku (na crnog. granici).
26. jonicus Mill. Ova grčka vrsta kao da je u Hercegovini raširena. Bileće (Hensch), Utovo blato.
27. pubescens Gyll. Podorošac kod Konjice.
28. tesselatus Drapiez. Grab kod Trebinja u pištavinama; Domanović (Hensch).
29. nivalis Heer? Mosko (Hensch), 1 primjerak.
30. **foveolatus Heer var. = Apfelbecki Kuwert** i. l. n. sp. U alpinskom jezeru na Lebršniku, i kod Bileća (Hensch).
31. longulus Rey. Grab kod Trebinja.
32. melanarius Sturm. Vučija luka kod Sarajeva.

X. Genus: Noterus Clairville.

33. sparsus Marsh. Često u Utovskom blatu. Domanović (Hensch).

XI. Genus: Laccophilus Leach.

34. variegatus Sturm. Hercegovina (Collect. Hensch).
35. obscurus Panz. Utovo blato.
36. interruptus Panz. et var. pictus Küst. Sarajevo, Trebinje, Utovo blato.

XII. Genus: Agabus Leach.

37. didymus Oliv. Hercegovina (Collect. Hensch).
38. guttatus Payk. Hercegovina (Collect. Hensch).
39. nitidus F. Podorošac kod Konjice.
40. nigricollis Zoubk. Podorošac kod Konjice.
41. bipustulatus L. Višegrad i Hercegovina (Hensch).
42. chalconotus Panz. Hercegovina (Coll. Hensch).
43. paludosus F. Ljubinje-do kod Sarajeva.
44. Sturmi Gyll. Vučija luka kod Sarajeva.
45. femoralis Payk. Alpinsko jezero kod Brajčin laza na Lebršniku.
46. maculatus L. Često u okolici Sarajeva.

XIII. Genus: Ilybius Erichson.

47. fuliginosus F. Vučija luka kod Sarajeva i Bilek (Hensch).

XIV. Genus: Liopterus Aubé.

48. ruficollis Schall. Hercegovina (Coll. Hensch).

XV. Genus: Eunectes Erichson.

49. sticticus L. Domanović (Hensch).

XVI. Genus: Acilius Leach.

50. sulcatus L. U alpinskom jezeru na Lebršniku; 1 primjerak iz vrela u Preslici planini; u Domanoviću (Hensch).

XVII. Genus: Dytiscus Linné.

51. marginalis L. et v. ♀ conformis Kunze. Sarajevo, Travnik (Geschwind).

XVIII. Genus: Cybister Curtis.

52. laterimarginalis Deg. U Utovom blatu često.

Nekoliki primjerci iz vodenih jaraka na putu iz Metkovića u Neum ne podudaraju se s tipičkom vrstom. Nokti ♀ su otupljeni, boja tamnija. Ispucane ♀♀ spadaju u var. lepidus, dočim ♀♀ s tupijem noktima nijesu ispucane. Po A. Kuwertu možda treba upitne komade shvatiti kao Jordani Reiche. No Kuwert nije ni u tome došao na čisto, jer se Apetzovi opisi takogjer ne podudaraju. Eda li je ova vrsta k Jordani Reiche ili k laterimarginalis Deg. kao varitet, to može samo bogato gradivo odlučiti.

Tipički Cybister laterimarginalis veoma je čest u Utovom blatu, pa ga sa Hydrous piceus i ponekad sa pojedinim primjercima grdne vodene stjenice (Belostoma gigantea) ribari u ribarskim mrežama hvataju u gomilama. Ova tri zareznika mogu u ribnjacima — kad se prijave u množinama — svojom proždrljivošću ribicama mnogo naškoditi.

Rod: Gyrinidae.

I. Genus: Aulonogyrus Regimb.

1. concinnus Klug. Mjesto neizvjesno.

II. Genus: Gyrinus[1]) Geoffroy.

2. elongatus Aubé. Bileće (Hensch).
3. distinctus Aubé. Utovo blato.
4. natator Ahr. Bileće, Metković.
5. Suffriani Scriba. Utovo blato.
6. urinator Illig. Bileće.

III. Genus: Orectochilus Lacordaire.

7. villosus F. Na obali Trebinjčice kod Trebinja pod jednim kamenom sabran.

---

[1]) Ovi zareznici žive druževno u stajaćim vodama, lokvama i t. d., pa se na površini obično u velikom društvu izvanrednom brzinom vrte unaokolo. Narod ih hvata i daje rogatoj stoci zarad toga, da u njoj nadraži spolni nagon.

Rod: Hydrophilidae.

Tribus: Hydrophilini.

I. Genus: Hydrous Leach.

1. piceus L. Travnik (Geschwind), Krupa (Bosna); Utovo blato.

II. Genus: Hydrophilus Geoffroy.
(Hydrous Brullé).

2. caraboides L. Utovo blato, Sarajevo.

III. Genus: Hydrobius Leach.

3. fuscipes L. a) v. Rottenbergi Gerh. Sarajevo.
b) v. aeneus Sol. Podorošac kod Konjice.
c) v. picicrus Thoms. Sarajevo.

IV. Genus: Helochares Mulsant.

4. lividus Forst. Sarajevo, Ilidže.
5. dilutus Er. Ilidže, Domanović (Hensch).

V. Genus: Philhydrus Solier.

6. grisescens Gyll. Dračevo kod Metkovića.
7. melanocephalus Oliv. var. similis Kuw. Ilidže.
8. affinis Thunbg. = minutus F. Domanović (Hensch).

VI. Genus: Anacaena Thomson.

9. limbata F. Sarajevo.
10. globula Payk. var. nitidior Kuw. Sarajevo; često u nekom malom uzgrednom potoku u koševksoj dolini.

VII. Genus: Laccobius Erichson.

11. gracilis Motsch. et var. nigritus Rottenbg. U blatu Željeznice kod Ilidže.
12. nigriceps Thoms. U društvu s prijašnjim. I kod Konjice (Podorošac).
13. regularis Rey. Podorošac.
14. albipes Kuw. U blatu malih lokava na Drini i kod Višegrada.
15. minutus L. Domanović (Hensch).

VIII. Genus: Limnebius Leach.

16. crinifer Rey. U blatu lokava kod Sarajeva.
17. truncatellus Thunbg. S prijašnjim.
18. picinus Marsh. S prijašnjim.

IX. Genus: Chaetarthria Stephens.

19. seminulum Payk. Sarajevo.

X. Genus: Acanthoberosus Kuwert.

20. spinosus Stev. Sarajevo.

XI. Genus: Berosus Leach.

21. luridus L. Sarajevo.
22. affinis Brull. et var. pelagicus Friv. Utovo blato.

Tribus: Helophorini.

XII. Genus: Helophorus Fabricius.

23. nubilus f. Bilek (Hensch).
24. **brevitarsis** Kuwert. Na sniježnim poljanama Treskavice-planine kod Trnova.
25. griseus Hbst. et var. montenegrinus Kuw. S prijašnjim; i kod Višegrada i Sarajeva.
26. aquaticus L. Svagdje u svemu području.
27. Milleri Kuw. var. italus Kuw. Domanović (Hensch).
28. elongatus Motsch.? Bileće.
29. arcuatus Rey. Sarajevo, Bileće.
30. granularis L. et var. brevicollis Thoms. Sarajevo, Bileće, Mosko (Hensch).
31. 4-signatus Bach. Sarajevo.

XIII. Genus: Hydrochus Leach.

32. elongatus Schall. Dračevo kod Metkovića.
33. flavipennis et var. filiformis Kuw. Domanović (Hensch).

XIV. Genus: Ochthebius Leach.

34. exculptus Germ. U Mošćanica potoku kod Sarajeva.
35. metallescens Rosh. U jednom planinskom potoku kod Sarajeva (Petrovačka šuma).
36. opacus Baudi. U Mošćanica potoku.
37. marinus Payk. Kod Ilidže u Željeznici.

XV. Genus: Hydraena Kugelm.

38. palustris Er. 1 eksemplar sa Ilidže.
39. Kiesenwetteri Kuw. U Mošćanica potoku.
40. riparia Kugelm. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo). I u Hercegovini, Mosko (Hensch).
41. angustata Sturm. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo). I u Hercegovini (Trebinje).
42. gracilis Germ. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
43. atricapilla Waterh. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
44. **perparvula** Kuw. U društvu s prijašnjim, no veoma rijetko i samo u Mošćanica potoku.

Rod: Parnidae.

Tribus: Elmini.

I. Genus: Limnius Müller.

1. Dargelasi Latr. 1 eksemplar kod Sarajeva (Mošćanica potok) sabran.

II. Genus: Elmis Latr. Muls.

2. Volkmari Panz. U planinskim potocima kod Sarajeva i Pazarića.
3. **rufiventris** Kuw. U planinskom potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
4. opacus Müll. Mošćanica potok.
5. **lepidopterus** Kuw. U društvu s rufiventris.

III. Genus: Esolus Mulsant.

6. angustatus Müll. U planinskim potocima kod Sarajeva.
7. parallelepipedus Müll. Kod Petrovca u društvu s elmis rufiventris i lepidopterus.

IV. Genus: Lareynia Duval.

8. **longicollis** Kuw.[1]) Pronašao sam ga ja u vrelu Bosne kod Sarajeva.
9. **rioloides** Kuw. Kod Sarajeva (Mošćanica potok) jednom nagjen.
10. aenea Müll. et var. Megerlei Duft. U planinskim potocima oko Sarajeva i kod Pazarića (Dolina Krupe).

V. Genus: Riolus Mulsant.

11. cupreus Müll. U planinskim potocima oko Sarajeva.
12. Erichsoni Kuw.[2]) Isto, u društvu s prijašnjim.
13. a) subviolaceus Müll. Isto, u društvu s prijašnjim.
    b) **var. auronitens** Kuw. Isto, u društvu s prijašnjim.
    c) **var. bosnicus** Kuw. Isto, u društvu s prijašnjim.

VI. Genus: Stenelmis Dufour.

14. **Apfelbecki** Kuw. Prije 2 godine u Krupa potoku kod Pazarića nagjen. Kraj ponovnog najbrižnijeg traženja nijesam više mogao da nagjem ovu životinju.

Tribus: Parnini.

VII. Genus: Dryops Olivier. Leach.

15. substriatus Müll. Često u planinskim potocima kod Sarajeva.

VIII. Genus: Parnus Fabricius.

16. striatopunctatus Heer. Na obali Miljacke kod Sarajeva.
17. prolifericornis F. Domanović (Hensch).
18. luridus Er. Domanović (Hensch) i kod Dračeva (Metković).
19. obscurus Duft=viennensis Heer. Kod Višegrada na obali Drine.
20. auriculatus Panz. Kod Sarajeva na Miljacki i u koševskoj dolini.

Osim ovdje spomenutih vrsta roda Dytiscida, Gyrinida, Hydrophilida i Parnida spomenuću još nekolike vrste iz drugih rodova, koje samo kao pojedini izuzetci u vodi žive.

A) **Staphylinidae:** Geodromicus plagiatus F., Trogophloeus arcuatus Steph. i Ancyrophorus aureus Fauv. u mahovini kamenja, što je vodom preliveno; u Krupa potoku kod Pazarića.

B) **Curculionidae:** Hydronomus alismatis Marsh. u truhlim trstikama u vodi u društvu s Parnus luridus Er., u močvarama oko Dračeva kod Metkovića.

Vrsta Haemonia, koja živi ispod vode na stabljikama i korijenima od Potamogeton, Myriophyllum i Ruppia vrsta, s toga veoma zanimiva i u načinu života odvojena od ostalijeh Chrysomelida, još nije konstatovana u Bosni i Hercegovini, no nema sumnje, da će se naći u ovom izvanredno raznolikom području faune.

---

[1]) Navod otadžbine sa „Cro" (Croatia) u „Catalogus Coleopt. Europae ed. 1891" nije tačan.
[2]) Izgleda da je samostalna specija, a ne var. od cupreus Müll.

Kao osobito zanimivo po geografsko raširenje rekapitulirаćemo radi boljeg prijegleda od dojako konstatovanih vodenih zareznika u Bosni i Hercegovini ove:

Ime	Navod otadžbine u Catalogus Coleopterorum Europae etc. edit. 1891.	Dojako konstatovana pojava u Bosni i Hercegovini	Primjedba
Dytiscidae:			
Haliplus multipunctatus Wehnke .	Hercynia.	Bosnia merid.	revid. Kuwert
Deronectes platynotus Germ. . .	German., Austr.	„ „	„ Ganglbauer
„ elegans Sturm	Gallia, Germania	Hercegovina	„ Kuwert
Hydroporus Genei Aubé	Sardin., Corsica	„	„ Ganglbauer
„ jonicus Mill.	Graecia	„	„ „
„ nivalis Heer	Alp. Pyrenaei	„	„ Kuwert
„ foveolatus Heer . . .	Alpes	„	„ Ganglbauer
„ melanarius Sturm . .	Europ. borealis	Bosnia merid.	„ „
Agabus guttatus Payk	„ „	Hercegovina	„ „
Eunectes sticticus L.	„ merid.	„	„ „
Gyrinidae:			
Gyrinus Suffriani Scriba	Gallia, Germania, Austr., Turcia	„ occ.	„ „ I u Dalmaciji kod Metkovića
Hydrophilidae:			
Hydrobius fuscipes L. var. aeneus Sol.	Gallia, Russia merid.	Hercegovina	„ Kuwert
Hydrobius fuscipes L. var. picicrus Thoms.	Fennia, Suecia	Bosnia merid.	„ „
Philhydrus grisescens Gyllh. . .	German., Italia, Holland	Hercegovina occ.	„ „ I u Dalmaciji kod Metkovića
„ melanocephalus Ol. v. similis Kuw.	Russia merid., Germania, Italia	Bosnia merid.	„ Kuwert
Anacaena globula Payk. v. nitidior. Kuw.	Alp. Bosn.	„ „	„ „
Laccobius gracilis Motsch. . . .	Europ. merid.	„ „	„ „
„ „ „ v. nigritus Rottbg.	Turcia, Corsica	„ „	„ „
Laccobius nigriceps Thoms. . .	Germania, Gallia	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
„ „ „ v. maculiceps Rey	„ „	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
Laccobius regularis Rey	Gallia merid.. Tirolis	„	„ „
Limnebius crinifer Rey	Austr., Bohemia	Bosnia merid.	„ „
Berosus affinis Brull. v. pelagicus Friv.	Graecia	Hercegovina	„ „
Helophorus griseus Herbst v. montenegrinus Kuw.	Cro., Montenegro	Bosnia merid.	„ „
Helophorus Milleri Kuw.	Graecia	Hercegovina	„ „
„ „ „ v. italus Kuw.	Italia, Sicilia	„	„ „
Helophorus arcuatus Rey . . .	Austr., Sab., Tirol	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
Hydrochus flavipennis Küst. v. filiformis Kuw.	Hungaria	„	„ „
Ochthebius metallescens Rosh. . .	Bavar., Gallia	Bosnia merid.	„ „
„ opacus Baudi	Alp. Ital., Pyrenaei	„ „	„ „
Hydraena Kiesenwetteri Kuw. . .	Toscana	„ „	„ „
Elmis Volkmari Panz. „ opacus Müll.	Germania, Gallia, Austria	„ „	„ „
Parnus striatopunctatus Heer . .	Gallia, Germania	„ „	„ „

Isključivo pripadaju Bosni i Hercegovini:

Dytiscidae.

Hydroporus Apfelbecki Kuw. i. l. n. sp. (foveolatus Heer var. po Ganglbaueru).

Hydrophilidæ.

Laccobius albipes Kuw.
Helophorus brevitarsis Kuw.
Hydraena perparvula Kuw.

Parnidae.

Elmis rufiventris Kuw. [1]
Elmis lepidopterus Kuw. [2]
Lareynia longicollis Kuw. [2]
Lareynia rioloïdes Kuw.
Riolus subviolaceus Müll. v. bosnicus Kuw. [3]
Stenelmis Apfelbecki Kuw.

Босанска јагорчица. — Primula bosniaca.

Студија **Фрање Фиале.**

Од три врсте јагорчице (Primula), што се појављују на босанским брежуљцима и у подалпинском региону, наиме Primula acaulis L., Primula Columnae Tenore и Primula bosniaca G. Beck, ова потоња заслужује више интереса од чести због своје бастардне природе, од чести пак с тога, што се ријетко појављује.

Ова врста представља укрштај између Pr. acaulis L. и Pr. Columnae Ten. и то тачан средњи облик од обје племенске врсте.

Ашерзон и Каниц публиковали су год. 1877. у „Catalogus Cormophytorum et Anthophytorum Serbiae, Bosniae, Hercegovinae etc.“ једну Primula acaulis × Columnae са генерализованим ареалом „Bosnien“.

У прољеће год. 1880. примјетио је Ф. Хофман бастарда, али га је побркао с Primula caulescens Neilr.

Г. Бек, ослањајући се на своја опажања на научном путовању јужном Босном год. 1885., исправио је погрешку Хофманову, доказавши, да појава Hybrides Pr. acaulis L. × Pr. officinalis L. = Pr. caulescens Neilr. у овом подручју није могућа, пошто једне племенске врсте, Pr. officinalis L. никако нема у подручју а заступа ју Pr. Columnae Ten.; он је дакле промијенио одредбу Хофманову, публиковану год. 1882. у „Oest. botan. Zeitschrift“ у Pr. caulescens auct. Hofm. а уједно је предложио ознаку Primula bosniaca.

[1] Navod „Cro. Slav.“ u Catalogus lažan je.
[2] „Cro.“ u Catalogus valja brisati.
[3] „Slav.“ u Catalogus valja brisati.

Што се тиче племенских родитеља наше врсте, налази се Primula acaulis L. у типичном арктиско-алпинском облику у травничком, сарајевском и тузланском округу, а исто и у облику „tomentosa“, што га је др. Бек поставио, који је облик споменути аутор кратко са „foliis subtus subtomentosis albidis, bicoloribus“ карактерисао. Ја сам нашао пријелазе на једном и истом налазишту, који показиваху ступњеве од кратке длакавости жила на судланици листа до лабаве бијеле пустенине (филц). Налази се како у алпинском, тако и у подалпинском и монтанском региону.

Primula Columnae Ten. појављује се рeђе, али је исто тако, можда још и више него ли прва споменута врста распрострањена у Босни и Херцеговини; у Херцеговини пребива скоро искључиво у подалпинском и алпинском региону, дочим се у Босни находи више у монтаном.

Мелез (Хибрид) од обадвије врсте опажавао се дојако само у травничком и у сарајевском округу.

Р. Брандис констатовао је његову појаву више Јанковића у травничком котару, код Сарајева налази се око Козије ћуприје, код Старог града, Хан-Булога, на Вучијој луци и на Требевићу до височских гребенова (1629 *м.*). Но појава је по себи веома ријетка, ограничена тек на неколико примјерака. У алпинском региону није дојако нађен.

Опис ћу свести укратко:

Стабло коријена дебело, с јасно рђастијем жилама, лишће 12—15 *цм.* дугачко, 4—5 *цм.* широко, слабо наборено, дугуљасто овално, спуштајући се поступно у слабо криласту дршку, на судланици слабо маљаво, на ободу валовито ровашено. Дршка и штит (амбрела) веома длакави, штит богат у цвијету. Дршка исто тако дуга или дужа од лишћа. Чаша скоро на четири дијела, зупци чаше свршавају у фини шиљак. Круница сумпорно жута, у ждријелу с јасно наранчастим пјегама, $1^{1}/_{2}$ *цм.* у промјеру, слабо миришући. У плодно зрелом стању нијесам могао да опажам Хибрида, али мислим ове године то да надопуним.

Још ћу споменути једну особеност, коју сам на споменутој врсти чешће опажао. Поновно сам опазио фасцијацију (покожицу) на цвјетним петељкама, тако, да је једна амбрела изгледала као да има 80—100 цвијетова; исто тако сам примјетио на некојим индивидуама повратак к Primula acaulis L, у колико су из једног истог стабла коријена избила како амбреле с дршцима тако и поједини цвијетови с петељкама.

Primula bosniaca находи се вазда на таквијем мјестима, гдје се и племенски родитељи налазе. Она дава првијенство шикарама, које нијесу одвише сухе те су доста ријетке и не излази нигда као Pr. acaulis и Columnae на отворене пашњаке. У мојој башчи гајим ју успјешно већ другу годину, али сам истом ове године могао опазити снажан цвијет.

Доба цвјетања пада у висини Сарајева, око 600 метара, при нормалном времену у прву половину априла; Pr. acaulis у то доба већ прецвјетава, дочим Pr. Columnae од половице априла до средине маја развија свој цвијет.

Најважније разлике од ових трију споменутих врста забиљежио сам у овом пријегледу:

Primula acaulis L.	Primula bosniaca G. Beck	Primula Columnae Tenore
Лишће велико, обратно јајасто, према темељу поступно у кратку дршку сужено.	Лишће дугуљасто овално, спуштајући се поступно у танко криласту дршку.	Лишће јајасто или слабо срцасто, спуштајући се у криласту, нешто зупчасту дршку.
Лишће на судланици по жилама длакаво.	Лишће на судланици слабо маљаво.	Лишће на судланици снијежно, маљаво.
Амбрела на коријену скоро насађена. Дршка крецава.	Амбрела кратка стабла, стабло и дршка кадифли длакава.	Амбрела дугачка стабла. Стабло и амбрела кадифли.
Цвијеће блеђано-жуто, 2—3 центиметра у промјеру, без мириса; обод крунице равно раширен.	Цвијеће интензивно жуто, $1^{1}/_{2}$ центиметра у промјеру, слабо мирисно, обод крунице чинијаст.	Цвијеће сумпорно жуто, пријатна мириса, обод крунице звонасто-шупаљ.
Чаша скоро на четири дијела, зупци ланцетно ушиљени.	Зупци чаше дуги, за $^{1}/_{3}$ чаше, свршавајући у фини шиљак.	Зупци надуване чаше јајасти, кратко ушиљени.

Numizmatička zbirka,

nabavljena za bos.-herceg. zemaljski muzej u Sarajevu.

Priopćuje **uredništvo.**

Posredovanjem direktora c. kr. muzeja u Spljetu, g. Fr. Bulića, kupio je naš muzej lijepu zbirku starih, većinom rimskih novaca. Tu zbirku prikupio je neki posjednik u Imotskom, a po njegovoj izjavi bijahu Runović (nekadanji municipium Ad Novas, kraj Imotskoga na hercegovačkoj i dalmatinskoj megji) i Duvanjsko polje (Delminium) nalazišta dobrome dijelu te zbirke. Zbirka se sastoji od 14 zlatnih rimskih i mljetačkih novaca, 8 srebrnih ilirskih, 659 srebrnih rimskih, 561 bakrenog i mjedenog rimskog novca i 100 kom. srebrnih novijih novaca. U svemu 1442. komada.

Poznati numizmatik i direktor numizmatičke zbirke c. kr. dvorskog muzeja u Beču dr. Kenner, komu su novci bili poslani na procjenu, razložio je znamenitost ove zbirke u izvještaju, što ovdje slijedi:

„Pregledajući ovu zbirku novaca uvjerih se, da nije prikupljena trgovanjem, već da je sabrana neposredno iz većih nalaza. I ako nije uregjena, vidi se, da su novci nagjeni u stanovitom kraju, u kojem su nekoć služili prometu i koji doista priliči označenom nalazištu.

„Da se je zbirka sastavila iz pojedinih nalaza, najbolje svjedoči množina duplikata istoga kova. Dok sabirač, koji hoće kupovanjem da svoju zbirku popuni, pomno bira novce i čuva se duplikata, naći ćeš u pomenutoj zbirci izmegju 13 denara cara Augusta 7, dakle više od pola istog kova. Ovi prika-

zuju njegova dva unuka Gaja i Lucija kao cezare. Od istog cara imade i pet kvinara sa istim natpisom („Asia recepta") a takva opetovanja naći je samo u zbirci, koja je prikupljena neposredno iz nalaza, te još nije uregjena.

„Drugi dokaz, da je ta zbirka ovako nastala, jest i smjesa od vrsta starijih novaca, koji bez sumnje potječu iz istih nalazišta. Ima tu mnogo denara rimske republike starijega kova, prikazujući Romu sa krilatim šljemom (112 komada) i mlagjega s različitim tipovima (250 komada) i drahme ilirskih gradova Dyrrachija i Appolonije (7 komada). Te vrste bijahu glavne novčane vrednote sjevernog Ilirika a naći ih je u većim ili manjim skupinama u okolišu Save i Dunava do Sedmogradske. Ovi nalazi kao da označuju put, kojim je trgovina žita iz zemalja na dônjem Dunavu prolazila u krševite krajeve Ilirika. Put taj prolazio je jednim dijelom Srbije kroz Bosnu i Hercegovinu, a vrijeme može se dosta pouzdano označiti od godine 227. do 50. pr. Is.

„Denari rimske republike. Najobilniji i najbolje očuvani dio zbirke sastoji od ovih denara te nam pruža obilna gradiva za nauku, a osobito mlagji novci, koji svojim promjenljivim tipovima osvjetljavaju povijest prvih rimskih porodica, koje su u povijesti mlade republike imale znatnu ulogu. Mlada gospoda otmjena roda začeše svoju karijeru u Rimu kao monetari, te se složiše po tri u jedan kolegij (triumviri monetales) a imali su da nadgledaju kovanje i emisiju novaca i obično bi svoje ime — a od god. 100. pr. Is. i uspomene na djela njihovih pradjedova — na novcu otisnuli. Otale su na rimskom novcu razne mističke i istoričke uspomene iz prošlosti.

„Ono malo novaca iz vremena triumvirata i početka carevine nagjeno je valjda na raznim nalazištima, ali u numizmatičkom pogledu najvrijedniji su u svoj zbirci. Time, što su se za gragjanskih ratova dvije velike bitke (Pharsalos i Philippi) bile na balkanskom poluostrovu i što je mnogo četa iz Italije na ilirsku obalu (Brundisium — Dyrrhachion) prelazilo, može se protumačiti, što se u okolici bojišta nagjoše neki inače rijetki denari. Amo idu 4 komada od Pompeja i više njih od Antonija i Oktavijana (Augusta). Žalibože napola je slomljen najvrijedniji komad, denar M. Antona, sa likom njegova brata Lucija konzula, koju čast je obnašao u godini 41. pr. Is. Taj novac vrijedi oko 40 franaka. Takozvani legijonski denari slabijega kova, koje je M. Anton kovao u ime plaće svojoj vojsci, nalaze se ovdje kao i drugdje vrlo često.

U isto vrijeme nastala su i druga tri denara, kovana u Africi: dva komada kralja Jube I. numidijskoga (60.—46. god. pr. Is.) i jedan Eppija, vojskovogje legata Cornelija Scipiona, koji je u Africi za Pompeja vojevao protiv Julija Cezara i njegove vojnike 46. god. pr. Is. porazio. Afrikanskih novaca kralja numidskog Jugurtha nagjeno je već prije [1]).

„Osim spomenutih denara ima u toj zbirci i nekoliko novijih marokanskih bakrenih novaca.

„Rimski carski novci. Srebrni su carski novci u svoj zbirci slabije očuvani nego novci republike, a pošto se nalaze svuda, dokle god dopirahu granice svjetskog carstva, nijesu toliko značajni za pojedine krajeve. Zastupani su skoro svi vladari I., II. i prvih vremena III. vijeka, a donekle i oni po-

[1]) Na Vrankamenu kod Krupe. Priopćeni su u Glasniku, I. knjiga, god. 1889.

tvrgjuju lokalni karakter zbirke. U tom je pogledu znamenito čislo novaca III. vijeka. Uslijed novčane vrijednosti onda kovanih zlatnih novaca spao je u početku III. vijeka sadržaj čista srebra u denara na $^{2}/_{3}$, a za Karakale (god. 211.—217. poslije Is.) kovala se nova vrsta novaca samo sa 25% srebra, na kojoj je glava careva okrunjena krunom sa više trakova (Strahlenkrone). Od onda počeše bolji stariji novac, na kome je car vijencem okrunjen, sakrivati i ukopavati, dok je novi loši novac služio prometu.

Obje ove vrste rijetko se nalaze zajedno na istom mjestu. To se vidi i u ovoj zbirci. Novci pojedinih vladara, koji su dobre novce kovali, prilično su po jednako zastupani, a čim se pojavi rgjaviji novac, nema te jednakosti, novci se manje nalaze i samo pojedini eksemplari. Iz toga se može zaključiti, da su novci starijih vladara nagjeni zakopani na okupu, dok su mlagji nagjeni pojedince u grobnicama.

„Za lokalni značaj zbirke važni su i vizantinski novci. Dok se na srednjem Dunavu nagju novci istočnog i zapadnog rimskog carstva a iz kraja IV. vijeka, ima u toj zbirci i novaca onoga carstva, koje je na Dalmaciju i susjedne joj krajeve sve do turskog osvojenja Carigrada utjecalo. Stariji zlatni novci te zbirke (Gracijan, Valentinijan III., Honorij) novci su zapadnog carstva od svršetka IV. vijeka; ali uz njih ima i novaca istočnog rimskog carstva, koji sižu do VI. vijeka, od Leona I., Zenona i Justinijana. Od potonjeg cara ima i jedan srebrni novac, a iz vremena njegove vlade i 2 mala srebrna novca kralja gotskog Athalaricha, koji se računaju u rijetkosti u našim krajevima.

„Bakreni novci vrlo su izmiješani, kov im je dosta slab a pripadaju različitim vremenima.

Najstariji komad je „as" rimske republike, kovan god. 226. pr. Is. sa monogramom monetara Valerija (W). Iz doba prvih careva ima malo komada, a većina je iz II. i početka III. vijeka. Ima i novih bakrenih novaca: francuskih, cara Franje I. austrijanskoga, spomenuti već marokanski novci i čak rgjava medalja Kopalova spomenika u Brnu.

Megju rijetkim sredovječnim novcima ima dragocjeni srebrni denar iz vremena Karolinga od Ludviga I. pobožnog (god. 814.—840.), jedan denar Friesacha iz XIII. vijeka, koji je valjda iz Ugarske amo dospio i dva novca Tvrtkova (konac XV. vijeka) — jedini bosanski u toj zbirci.

„Megju novijim novcima ima dosta zlatnih i srebrnih mletačkih i malih srebrnih dubrovačkih. Osim toga ima i španjolskih, ugarskih i njemačkih carskih novaca, i poljskih. I u toj smjesi može se razabrati lokalno obilježje, te je sva prilika, da su novci doista nagjeni na razmegju Bosne i Dalmacije". —

Dužnost je naša, da izjavimo našu veliku zahvalnost gospodi Buliću i Kenneru; prvome, što je bio dobar, te je posredovao o tome, da je naš muzej mogao kupiti ovu interesantnu numizmatičku zbirku, drugome pak, što nije požalio truda oko ispitivanja i proučavanja ove zbirke, koja ovaj čas već ukrašava muzej ovijeh zemalja.

Средовјечни печат Вида (Нароне[1]).

Приопћио Вид Вулетић-Вукасовић.

У врху наоколо око перлираног округа:

✚ : S COĪTIS MARCI D CASTROL· WIDI—·:

Чита се : ✚ : S(igillum) co(m)itis Marci d(e) Castrol Widi.

Професор С. Љубић овако чита: „По нас је на отиску јасно изрезано:

✚: S DOĪTIS MARCI D CASTRO LAPIDIS—:·,

наиме S(igillum) co(m)itis Marci d(e) castro Lapidis. Castrumu из средњег доба нема трага ни у Виду ни у споменицих. De castroli мјесто de castro, невјеројатно."

Печат је од мједи, те му је с наличја на крају халчица, мјеште ручице за прихваћање. Премјер му је 29 *мм.*, а тежи с халчицом грама 13½.

На пољу је у печату оскочена кула с три торња, а око куле, с једне и с друге стране за урес, двије гране дјетелине, те се пењу из дна према врху куле. Над отворенијем вратима куле је као крило грабежљиве птице, а поврх крила, с десне, као ружа.

Над порубом куле је прозор.

Печат је својина г. Исака Толентина, пристава код ц. кр. суда у Корчули. Он га је набавио у Виду код Метковића, те ми пријатељски допустио, да га отиснем за јавност. Печат је с почетка XV. вијека, те је у толико знаменит, јер се у њему спомиње садашње село Вид (ту су рушевине Нароне) као таборић Вид, бива од ријечи каструм, а од те бесједе, по свој прилици кастел Видо, т. ј. кула у Виду.

Prehistoričke gradine na Glasincu.

Priopćio dr. Ćiro Truhelka.

Ima tome dvije godine, što sam na kongresu antropologa u Beču prvi put svratio pažnju stručnjaka na čislo prehistoričkih gradina, koje sa svih strana opasaše Glasinačko polje. Od onda sam pomnije istraživao sav kraj oko glasinačkih nekropola, te sam se uvjerio, da su te gradine za proučavanje prehistoričkih spomenika bosanskih a i uopće veoma znamenite.

[1]) Испореди: Viestnik hrv. ark. dr. год. 1888. (X.) стр. 92.

Do sada opisani predmeti, iskopani po nekropolama glasinačkim, svjedoče nam o narodu, koji je u ono davno doba dostigao razmjerno visok stepen kulture, a gradine nam opet svjedoče, da je taj narod bio vrlo ratoboran, te je svoj zavičaj sa sviju strana strategički utvrdio, da ga mogne obraniti od neprijatelja bilo sa sjevera, bilo s juga.

Glasinac već je od prirode utvrgjen i odregjen da bude znamenito strategičko mjesto u Bosni. U srednjem vijeku bio je Glasinac na glasu, tad su se po njemu krili hajduci, koji bijahu strah i trepet sarajevskim Turcima,

Slika 1.

a na čelu im hajduk Novak, a i u najnovije doba za okupacije zapala je Glasinac znamenita uloga u vojnim operacijama austro-ugarske vojske.

Najznamenitiji je prirodni bedem Glasincu Romanija-planina. Strme joj stijene, koje su s istočne a donekle i sa zapadne strane nadvisile dô, brane svakome prolaz na glasinačku visočinu, a i sa ostalih strana uspinju se putevi samo uz strme strane i tijesne klance na ravan, tako, da je lako opreznoj straži braniti onuda prolaz nepozvanom gostu. U prehistoričko doba ogradiše te prolaze nizom tvrdih gradova, koji nadvisiše svaki vrh i vis na domak tim putevima, tako, da gradine izmjenjujući se strmim krševima opasaše Glasinac sa sviju strana tvrdim bedemom.

Čislo gradina (vidi *sliku 1.*) otpočelo je sa sjevernih obronaka Romanije-planine, a slijedeći mu istočnim pravcem, valja najprije spomenuti ove utvrde:

Na Velikom vrhu, u samoj Romaniji - planini. Taj vrh, uzvisio se do 1331 *m.*, te otvara dalek vidik okolišem na sve strane. Narod priča, da se pod razvalinama nekadanje turske karaule nalažahu ostanci razvalina sta-

roga grada. Sudeći po tim ostancima, bijaše to prehistorički grad, opasan okruglim bedemom, nasutim od kamenja, a u premjeru mu do 80 *m.* Odavle pa do Kopita-planine, koja je sa istočne strane zarubila Glasinac, razvija se u pravilnim razmacima a polukružnim pravcem od istoka k zapadu niz umjetnih utvrda. Zaredaše tako zvanim Šahinskim gradom na domak Šahbegovića, 4 *km.* na sjevero-istok od Velikog vrha. Do ovoga nalazi se 3 *km.* dalje na strmom kršu, a nad selom Bukovikom, golem grad, a s onu stranu dola, na brdu Paležu opet jedan.

Na Prisojskoj kosi, koja je 3 *km.* na istok nadvisila dô Ledenice dva su grada. Jedan na vrh kose na sjeveru napram dolini knežinskoj a drugi podno kose, s juga na domak samoj ravni glasinačkoj, kod sela Gradića. S onu stranu Prisojske kose uvalila se dolina Borje, koju je sa istoka zarubila kosa Gradina, a ime joj od prehistoričkog grada, koji se na njoj nalazi.

U tom kraju nalaze se na malom prostoru još druga tri grada: na brdu Rasovači, kraj sela Vidrića, na južnom obronku brda Kotarišta iznad Hana Košutice i nad selom Margetićima. Ovih deset gradina, koje se poredaše pravcem dugim jedva 12 *km.*, bijahu dovoljnom obranom svim putevima, koji vode sa sjevera na Glasinac, a od Košutice začinje niz naravnih utvrda planinom Kopitom, koja se proteže južnim pravcem. Do Kopita nadovezaše se dva strma dola, Dolovi i dolina brzice Bereka, koji se malo na jug sastadoše u dolinu Rakitnice.

No i s ove strane, prolazne samo onome, koji je vješt ovome kraju, brane krševite puteve na visočinu glasinačku umjetne gradine, podignute na najglavnijim mjestima.

U općini Sokolovićima na istok Kopita-planine nagjoh na okupu tri grada, kod sela Praščića u samom dolu malen gradić, na vrhu strmog krša Laznice odmah nad prijašnjim drugi poveći grad, i Gradac nad Oskopljem do 3 *km.* na jug.

Lijep se grad nalazi nad samom Rogaticom na glavici kod Kovanja, a ti gradovi prvi su branik puteva iz doline Rakitnice. Što se bliže uspinješ s te strane Glasincu, sve je niz gradova gušći, tako, da je skoro svaki put, svaka staza gradom utvrgjena. Do sada nabrojio sam s te strane ove gradove: kod Šenkovića dva su grada jedan pored drugoga, kod Kusača opet dva grada usporedo, a tako i na Kreč-vrhu kod Starog sela po dva, grad više grada.

I s južne strane brani niz gradova prolaz iz doline Prače na Glasinac, a tu opasaše ravan kao i na sjeveru pravilnim nizom. Niz započinje, idući od istoka, tvrdim gradom na brdu Vitnju, taj grad i grad s onu stranu pod brdom Pliješom napram Čitlucima, što ga narod zove Hreljinim gradom, zatvrdiše put kroz Ivan-polje na Glasinac.

Od Vitnja pa do Romanije-planine nadvisio je skoro svaki vrh po jedan grad. Već na puškomet Vitnju drugi je grad na Buljukovini, a 3 *km.* na zapad dva su grada na Velikom brdu, jedan poviš drugog, te opet na puškomet odavle grad na Pliješu više Hana Gromila. Gradina viš sela Miošića, po prilici sahat hoda na jug od spomenutih, hvata se neposredno strmih stijena Romanije, koje se neprekinutim nizom u polukrugu protežu

do najprije spomenutog grada na Velikom vrhu. U tom kolu gradova reć bi sredina je današnje selo Sokolac. I tu nagjoh tragove gradu na Gracu. Na razvalinama toga grada stoji danas crkva sv. Ilije, a prama njemu na brdu Puhovcu viš Baltića ima takogjer velik grad, sa koga možeš na sve strane pregledati Glasinačko polje.

* * *

Arhitektura prehistoričkih gradina na Glasincu bijaše vrlo jednostavna. Najobičniji oblik osnovi bijaše pravilan okrug, a zid sastojao se je od nasipa prosto nasuta kamenja. Temeljni oblik pravilna kola nagjoh svagdje, gdje je god naravni položaj tla dopustio, da se izvede, a razlog je tome prirodan, jer bedem u obliku kola opasaće sa malo materijala razmjerno najveći prostor. Razvaline tog nasipa danas razmjerno su niske od 0·80—2·5 *m.* visine, a širina im 7—15 *m.*

Te mjere bijahu u vrijeme kad se je grad upotrebljavao dakako drugačije, širina manja, a visina veća.

Prekopavajući grad kod Kusača imao sam zgodu, da uočim prilike, po kojima donekle mogu ustanoviti prvobitne mjere tomu gradu, a ti rezultati vrijede, da se i kod istraživanja drugih gradova uzmu u obzir. Već prvi dan opazio sam, da se s nutarnje i spoljašne strane bedema nalaze ostanci posuda samo pri dnu u gustom sloju na samom živcu ili malo više njega, dok u sredini bedema nagjoh vrlo rijetkih crijepova i to samo po vrhu razbacanih, u širini od 2·5 *m.* (*Slika 2.*).

Slika 2.

To sam i kašnje, pretražujući taj bedem u duljini od 60 *m.* opazio, a zaključio sam iz toga, da je bedem bio prvobitno 2·5 *m.* širok, te se vremenom osuo i zatrpao ono crepovlje, pobacano pod zid. Do danas osuo se grad na širinu od 7 *m.* a računajući amo kamenje, što se s ovu i s onu stranu prvobitne širine osulo, bijaše visina nasipu, koja danas iznosi jedva 0·80 *m.* prije bar 2 *m.*

Kamenje ne bijaše tu ni otesano ni prebrano, već se sasulo u nasip onako, kako bi se iz okoliša gradišta bez velike muke sabralo. Stalnost bedemu nije se utvrdila krečem, već se kamen neotesan naslagao na kamen bez ikakve sveze i reda. Razumije se po sebi, da je takav bedem bio samo onda stalan, ako mu se obje strane prema vrhu suziše, te u zida prema tomu ne bijahu osovne strane, već kose, a sav zid naličio je na povor, komu je podnica šira no tjeme. Takav zid, ako je bio kao u Kusačama i u većine gradova glasinačkih samo dva metra visok, slaba je bila obrana, a lako se moglo preko njega prijeći, pa nema sumnje, da su nasip još po vrhu pokitili ogradom od tvrdih greda. Gradovi ti valjda su dakle bili drvene karaule sagragjene na kamenitom temelju.

Taka primitivna arhitektura nalazi se u većine glasinačkih gradova.

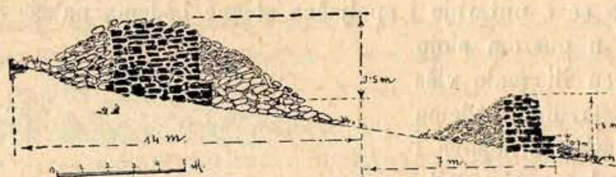
No osim tih bijaše i takvih, u kojima je arhitektura umjetnija i tvrgja, što se već i po razvalinama razabire. Nasip bijaše načinjen od krupna, golema kamenja, te katkada vrlo velik. Imade i danas razvalina od bedemova širokih 15 *m.*, visokih do 4 *m.*, a ako se je od prvobitne visine nasipa kroz toliko stoljeća

samo dvije trećine sasulo, bijaše tu zid prvobitno 10—12 *m.* visok, 5 *m.* širok, a takov bedem bio je u ono doba tvrd i pretvrd.

Jedan od najznamenitijih gradova i svojim položajem a i načinom gradnje jest grad pod **Velikim brdom** izmegju **Novoseoca** i **Bjelosalića**, a na južnoj strani glasinačkog polja. Grad taj opasaše dva golema zida, a na više mjesta nagjoh tu još posve dobro očuvane tragove prvobitne arhitekture. Ti bedemovi nijesu bili prosti nasipi kao u većine prehistoričkih gradova, već pravilno zidani zidovi. Kamenje je odabrano, krupno, za nuždu i na prosto otesano, te ponaslagano u pravilnima redovima, tako, da se načinio osovni zid. Temelj tim zidovima bijaše oko 40 *cm.* širi od zida, te je sačinjavao arhitektonski odijeljeno podnožje visoko 0·7 *m.* Razvaline tim zidovima danas su još goleme, spoljašnome je visina 1·5 *m.*, širina 5 *m.*, a nutarnjemu 3·5 *m.* visina, a 14 *m.* širina *(Slika 3.)*. Gradivo, što se tu sasulo sa tih zidova u široki nasip, bijaše dovoljno za dva zida, visoka bar 12 i 4·5 *m.*, svakako znatna tvrgja, koju bi u ono doba jedino glad mogla savladati.

* * *

Po obliku osnove najjednostavniji su gradovi, u kojima je bedem opasao stanovit prostor na oblik pravilna okruga ili elipse. Takih gradova nalazimo

Slika 3.

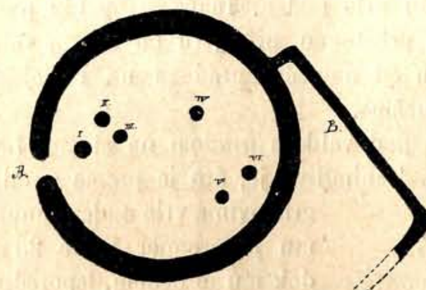
po Glasincu a i drugdje najčešće, jer se njihov oblik najbolje prilagogjuje naravi tla na glavici osamljenoga brda. Veličina je tim gradovima prema naravi tla različita. Najveći su na **Prisoju** i **Puhovcu**, a premjer im je viši od 100 *m.*, najmanji kod **Praščića** i u dolini kod Kusača („Velika gromila") sa 25 *m.* u promjeru.

Priopćujem niz gradova te vrste, što sam ih imao prilike do sada naći oko Glasinca.

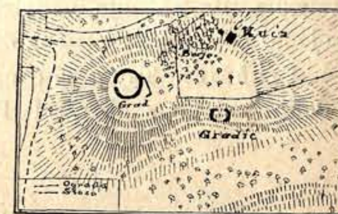
1. **Kusače.** Gradac kod Kusača spominjem za to na prvom mjestu, jer je to prvi grad, što ga nagjoh na Glasincu, a i do sada se je i pomno istraživao. Grad se nalazi na zapadnom kraju brežuljka, koji se je uzdigao usred doline Kusača, pa i ako nije na visoku položaju, ipak možeš s njega na daleko i široko pregledati niske brežuljke i plitke dolove, koji s istočne strane zarubiše polje glasinačko. Premjer gradu bijaše iznutra 84 *m.*, sadanja širina nasipu do 7 *m.*, visina do 0·80 *m.* *(Slika 4.)*. U samom gradu bilo je bez reda porazmiještano 6 pomanjih gromila. Istraživanje pokazalo je, da to nijesu bile grobnice, već su služile u koju drugu svrhu. Sa zapadne strane bijaše 3·5 *m.* širok ulaz, dok se sa istočne uz sam bedem prislonio drugi ravni bedem, koji je imao da bolje utvrdi tu stranu, pristupniju od ostalih. Na toj strani nalazio se u istu svrhu, oko 400 *m.* na istok, drugi mali gradić, te je glavica tome brdu bila sa dvije strane zaštićena. Taj gradić bijaše takogjer okrugao (premjer 30 *m.*)

ali nije ga nasip neprekidno opasao, već bijaše sa sjevera i juga na 15 *m.* širine otvoren. Osnova mu je prema tomu bila nalik na dva polukruga jedan prema drugome. *(Slika 5.)*.

2., 3. **Šenkovići.** Na domak stranama, koje se sa visočine spuštaju strmo u dolinu potoka Rakitnice, imadu kod sela Šenkovića usporedo dva grada, jedan pored drugog, po vrhu dvaju brežuljaka. Ti gradovi, osim što nemaju

Slika 4. a.

Slika 4. b.

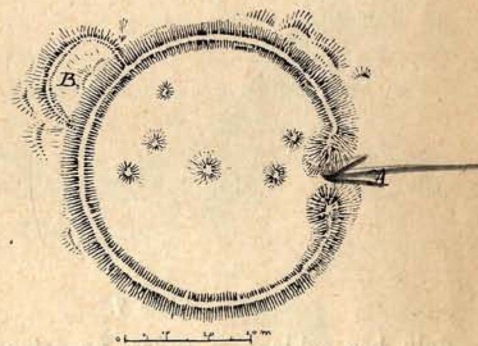
prislonjen ravni bedem, oblikom i veličinom su posve slični gradu kod Kusača, a sagragjeni su s obje strane prolaza iz doline Rakitnice na polje Glasinačko.

4. **Kovanje.** Taj grad, u tlocrtu jednak prvašnjim, nalazi se na domak Rogatici više sela Kovanja, a na strmom brdu, što ga po njem narod prozvao **Gradinom**. I ako nije golem prostor zauzeo, ipak mu je bedem vrlo velik, a visina mu još danas nadmašila mjestimice 3 *m.*, dok se nasip na širinu od 12 *m.* osuo. Ulaz u grad bijaše sa južne strane, okrenute prema golemim nekropolama kod Maravića.

5. **Buljukovina** *(Slika 6.)*. Grad se nalazi s južne strane polja izmegju brda Vitnja i pećine Megare pod Nametom, kojom u proljetno i jesensko doba

Slika 5.

Slika 6.

otječe inače suha Rešetnica, kada iza kiše probuja. Grad, koji je u premjeru 60 *m.* ima ulaz sa istočne strane. U samom gradu imade nekoliko gromilica, koje valjda kao i one u Kusačama nijesu grobnice, već su u koju drugu svrhu nasute. Sa zapadne strane prislonio se uz podosta mali bedem (širina 6, visina 0·70 *m.*) još manji polukružni, te je opasao neko predvorje.

Posve pravilna okrugla oblika još su i ovi gradovi, koji i veličinom i arhitekturom nasipa nalikuju na spomenute do sada:

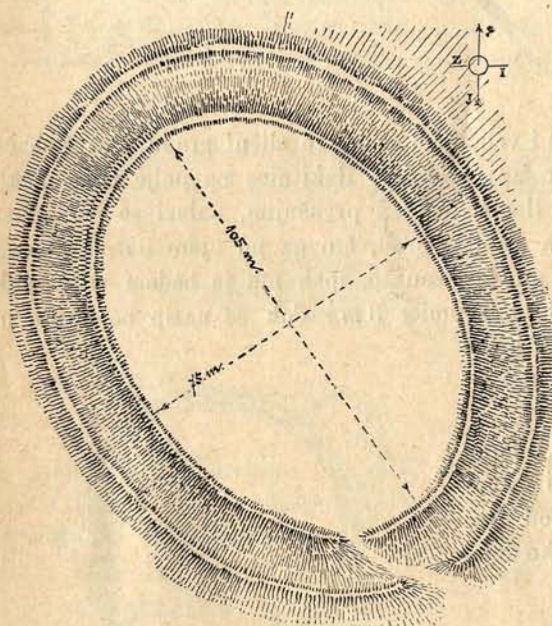
6. grad na **Rasovači** kraj **Vidrića**,
7. velika gradina kod **Bjelosalića**,
8. grad kod **Berkovića**,
9. na **Laznici**, i napokon

10. gradina viš Nepravdića, koja je s južne strane Glasinca Bogovičkim stijenama prionula uz Romaniju-planinu.

11., 12. Istoga oblika i veličine jamačno su bila i ona dva grada, kojim se osnova uslijed novijih gradnja zatrla, a to su grad na Velikom vrhu u Romaniji-planini i Gradac u Sokôcu, na komu je sazidana crkva sv. Ilije.

13. „Gradić" pod Prisojem, koji se nalazi na južnom obronku Prisojske kose, takogjer je oblika okrugla, ali vrlo malen. Inače je oveliki nasip (šir. 8, vis. 1·80 *m.*) opasao dosta malen prostor u premjeru od 30 *m.*, te bi slabo vrijedio, da ga nije nadvisio jedan od najvećih gradova na Prisojskoj kosi, koja je zatvrdila prolaz iz doline Knežine.

14. Praščići. Taj gradić nalazi se pod velikim gradom na strmoj Laznici u dolini potoka, a blizu sela Praščića. Zanimljivo je, što je prema ostalim gradovima vrlo malen, unutra mu je premjer jedva 25 *m.*, dok mu je bedem, isporedivši ga sa mnogim većim gradovima, bio vrlo tvrd — danas u širini do 7 *m.*, u visini i do 2 *m.*

Slika 7.

15. Velika gromila. Izmegju Kusača i Starog sela nalazi se gromila, nalik na veliko guvno, koju narod zove velikom gromilom. Premjer joj je 25 *m.*, a naokolo opasao ju je povor od 0·5 *m.* visine. Pretražujući je pobliže, uvjerih se, da to nije grobnica kao ostale gromile, već razvalina prehistoričke zgrade, opasana oblim niskim zidom. Strategičke vrijednosti nije imala, jer se nalazi u dolu bez zaklona, a sudeći po ostancima bedema, bijaše i oniska, ali je ipak ovdje navodim, jer joj oblik osnove priliči ostalim gradinama.

Uz dosada navedene gradove valja spomenuti grad na oblik elipse, koji je jamačno nastao uslijed naravnog položaja tla, na kome je sagragjen.

16. Prisoj. Već spomenuti grad na Prisojskoj kosi znamenit je sa svog položaja i sa svoje veličine. Nekoć tvrdi bedem, koji je danas do 1·5 *m.* visok a 12 *m.* širok, opasao je prostor dugačak 105 *m.* a širok 75 *m.* na oblik elipse. Ulaza bilą su sa južne strane dva, dočim su ostale strane nepristupne.

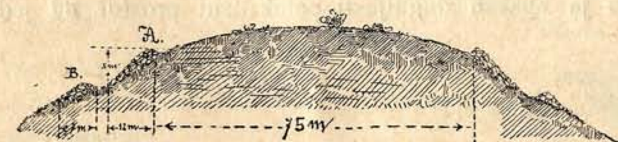
Svi do sada opisani gradovi jednostavni su, jer su opasani samo jednim bedemom, a samo rijetko se megju njima nagju takvi, gdje se uz glavni bedem prislonio na slabijoj strani još koji zid da ga pojača, kao u gradu kod Kusača i na Buljukovini. No imade i nekoliko gradova, koji su u svom tlocrtu umjetnije i tvrgje osnovani a opasani sa dva bedema. Jednostavnijega je oblika

grad na vrhu osamljenog brda Puhovca kraj Sokóca, gdje dva bedema opasaše eliptičan prostor od 105 *m.* duljine, a 75 *m.* širine. Nutarnji je bedem prema naravi tla viši, a i više nasut od vanjskoga, a pošto oba bedema obilaze oko grada usporedo, sačinjavaju jarak. Ulaz je s južne strane *(Slika 7. i 8.)*.

I tako zvanu „malu gradinu" izmegju Novoseoca i Bjelosalića opasaše dva bedema, ali način, kako su poredani, ponešto je različit od prvašnjega *(Slika 9.)*.

Bedemovi su daleko viši, nutarnji 3·5 *m.*, spoljašni 1·5 *m.*; grad je bio jedan od najtvrgjih, a kako već spomenuh, zid pravilnije zidan na način ciklopskih zidova.

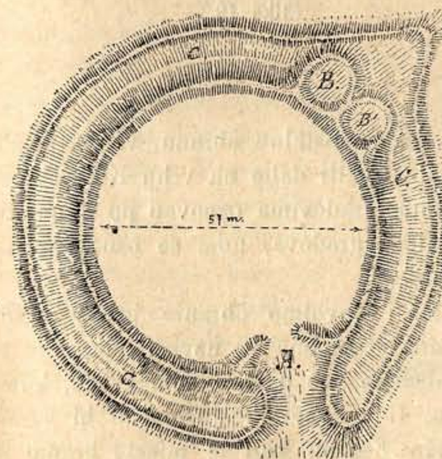
Oba bedema poredana su tako, da im se kod ulaza s južne strane krajevi sastaju, te tako sačinjavaju oblo, zatvoreno predvorje *(C)*. Sam ulaz *(A)* utvrgjen

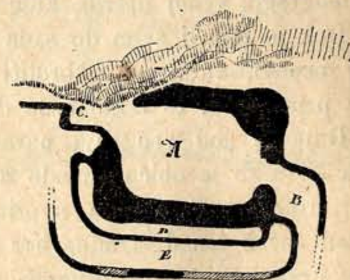
Slika 8.

je bio još sa dva kratka zida, koji se prisloniše uz nutarnji bedem. Predvorje, što ga sačinjavaju oba bedema, raširilo se na sjevero-istočnoj strani u prostranu avliju, u kojoj se nalaze ostanci temelja od dviju oblih zgrada — možda nekadanjih karaula *(B)*. Taj grad, i ako nije velik — premjer mu je iznutra 57 *m.* — jedan je od najtvrgjih na Glasincu, a za nas dragocjen prinos za proučavanje prehistoričke arhitekture u našim krajevima.

Po svom temeljnom obliku najzanimljiviji od sviju gradova oko

Slika 9.

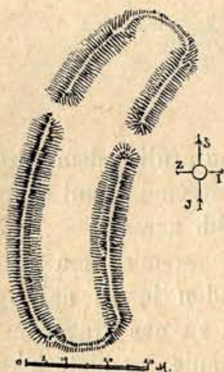
Slika 10.

Glasinca jamačno je grad pod Pliješom (kod Čifluka), što ga je narod prozvao Hreljinim gradom *(Slika 10.)*. Grad se nalazi na istočnoj strani pod strmim brdom Pliješom, a na visokom kršu, koji je sa sjevera nepristupan. Popeti se možeš na nj samo s istočne strane, obišavši brdo iz daleka. Grad je opasao na oblik četverokuta (40 $\times$ 55 *m.*) tvrd, mjestimice 5 *m.* visok, a do 20 *m.* širok nasip od krupna kamenja.

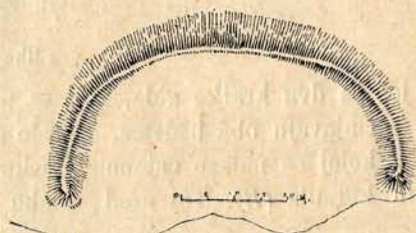
Ulaz *(B)* je u južnom ćošku grada, a zaštićen je još jednim zidom. Svu južnu stranu, do koje bi se neprijatelj mogao najprije prišuljati, utvrdiše dva manja zida, koja opasaše usporedo tu stranu te sačinjavahu dva predvorja. Osim ovih zidova nalaze se u okolišu grada još i ostanci drugih, ali pošto se u srednjem vijeku po njima iskopaše grobovi, zamrsio im se trag, te je mučno razabrati, u kakoj li su svezi bili sa samim gradom.

Na sjevero-zapadnom ćošku, koji se hvata strmine, ima izlaz, te je valjda služio da posada kroza nj u krajnoj nuždi izmakne na vrh Pliješa, koji je grad visoko nadvisio.

Na brdu Kotorištu više Hana Košutice nagjoh utvrdu, koja se svojom osnovom od svih ostalih razlikuje. Utvrda sastoji se od dva nasipa, koji se usporedo u razmaku od 20 *m.* a duljinom do 90 *m.* malo u zavoj protežu. Krajevi nasipa spojeni su manjim zidovima, a kroz oba je bedema prolaz negdje na srijedi. Tako je opasan duguljasti polukružni prostor od jedva 2000 m^2.

Slika 11.

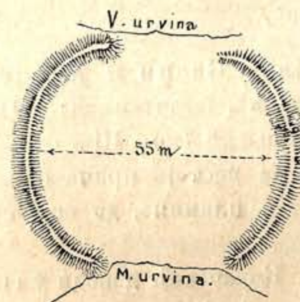
Slika 12.

(Slika 11.). Taj gradić jedva da je služio za samostalnu obranu, već je možda bio predgragja većoj utvrdi, koju bi valjalo tražiti dalje na vrhu Kotorišta.

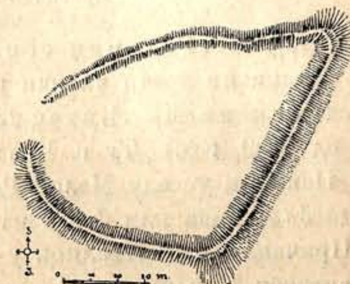
Dok je temelj svim do sada navedenim gradovima osnovan po stanovitoj tipnoj osnovi, valja mi nabrojiti i nekoliko gradova, gdje se osnova prilagodila prirodi tla, te tako uzela drugi oblik.

Gdje je god već sâm naravni položaj dovoljno obranio jednu stranu mjesta — a to je obično bivalo nad strmim stijenama ili uzvisinama, nije se na toj strani gradio bedem, a primjer nalazimo već u Hreljinom gradu, kome je jedan ćošak iznad strmine bez bedema. U takom slučaju nasuo bi se od jednog kraja strmine do drugoga polukružni bedem, koji je mjesto branio sa pristupne strane. Takav je grad sazidan nad rubom duboke urvine kod Staroga sela kraj Kusača *(Slika 12.)* i velik tvrdi grad, koji se pod brdom Paležem nadvisio nad strmom, rekao bih osovnom stijenom blizu Bukovika. Još zanimljiviji primjer, kako su se prastanovnici Glasinca obazirali kod gradnje svojih utvrda na naravni položaj zemljišta, nalazimo na Pliješu kod Han-Gromile *(Slika 13.)*. Grad je sazidan izmegju dvije urvine, a oba ponora spojena su sa dva polukružna bedema, tako, da je opet nastao zaštićeni okrugli prostor od 55 *m.* širine.

Gdje grad nije bio sazidan na ravni ili na samoj glavici, već na strani kose, oblik mu je nepravilan a i sam bedem nejednako nasut. Obično je bedem na onoj strani najdeblji i najtvrgji, koja je lakše pristupna. Tako je nastao trokutan oblik grada viš Margetića, *(slika 14.)* na povoru kose, koja se tu

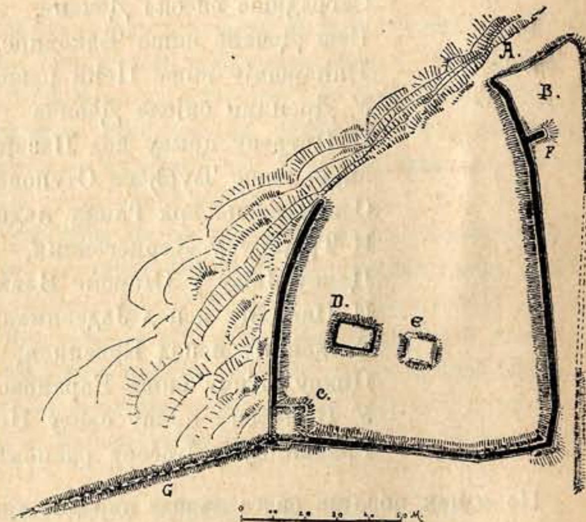
Slika 13.

Slika 14.

dosta strmo spušta u ravan; za tim grad na oblik nepravilna četverokuta, koji se spušta niza stranu brda Gradine viš Ljuburić-polja. U oba je grada ulaz sa strane, okrenute ravni.

Još mi valja napomenuti grad, koji stoji na glavnom mjestu na Glasincu, te je imao obraniti prolaz iz Rogatice na Glasinac kroz Ivan-polje. Grad je sazidan na istočnom kraju brda Vitnja *(slika 15.)*, a razlikuje se i oblikomi načinom gradnje od svih ostalih. Tvrdi do 4 *m.* visoki glavni bedem, koji je opasao grad sa tri strane, pravilno je sazidan, a na mnogim mjestima nagjoh, da je kod gradnje upotrebljen lijep. Nema sumnje, da je taj u prehistoričko doba sazidani grad, kako to svjedoče nagjene rbine od lonaca, u kašnje, možda u rimsko doba, možda u srednjem vijeku pregragjen, te se bedem utvrdio time, da mu se spoljašna strana pravilno lijepim zidanim zidom zarubila, dok je na nutarnjoj ostao prvobitni nasip. Novijega doba biće i one tri zgrade, od kojih se jedna prislonila uz jedan ćošak grada *(C)*, dok ostanci drugih dviju *(D* i *E)* stoje osamljeni unutar samoga grada. Mali bedem, koji je s istočne strane opasao tijesno predvorje pred gradom i bedem, koji se od jugo-zapadnog ćoška proteže nad strminom, pokazuju primitivnu prehistoričku gradnju još sasvim jasno.

Slika 15.

Различито. — Različito.

Манастир Павлица испод Јадовника.

Приопћио **М. В. Веселиновић.**

Читајући „Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ удари ми у очи чланак г. Косте Ковачевића, свештеника: „Опис и постанак имена Љуточ-планине у Крајини“ (књ. III., стр. 20. и 21. од 1889. год.). Ту г. Ковачевић помиње, да постоји прича о манастиру Павлици у селу Малом Рачићу, код Љуточ-планине, до које су и вијенци Јадовника или Јадовика планине.

Причање о овој Павлици у Крајини, г. К. Ковачевић доводи у свезу с манастиром Павлицом, који се помиње у народној пјесми:

— — — — — — — — — —

„Што бијаху Немањићи стари,
Цароваше па и преминуше,
Не трпаше на гомиле благо,
Ноградише с њиме задужбине,
Саградише многе намастире:
Саградише високе Дечане,
Баш Дечане више Ђаковице,
Пађаршију више Пећи равне,
У Дреници бијела Девича
И Петрову цркву под Пазаром,
Мало више Ђурђеве Ступове,
Сопоћане на врх Рашке ладне
И Тројицу у Херцеговини,
Цркву Јању у Староме Влаху
И Павлицу испод Јадовника,
Студеницу испод Брвеника,
Цркву Жичу више Карановца,
У Призрену цркву свету Петку,
Грачаницу у Косову равном“ [1]). —

Но одмах послије овога навода народне пјесме, г. К. Ковачевић пита: „Да ли има други који Јадовник (планина) осим овога нашега, и под њим спомен од какве цркве, то не знам, него ће можда ко други то знати растумачити.“

Ни по ређању народнога пјевача ни иначе [2]) не може се држати, да је манастир Павлица, што се у народној пјесми помиње, она Павлица, о којој се прича, да је постојала у Малом Рачићу испод Љуточ-планине на домаку Јадовника у Крајини, кад зидови манастира Павлице и данас

[1]) Вук: „Српске народне пјесме“, I., 206., Биоград, 1887.
[2]) А најмање по историји. Уредништво.

стоје у селу Павлици на десној страни Ибра испод Јадовника планине, огранка копаоничког, управо ондје, гдје се свршава Копаоник [1]). Кад сам туда пролазио 1876. године, чини ми се, да су се још виђали комадићи светитељских слика на опалим зидовима.

Ова је дакле Павлица на Ибру, у садашњој краљевини Србији, што се спомиње у народној пјесми, јер је одмах спрам ње на лијевој страни Ибра град Брвеник (зидине његове још стоје), а испод овога је и чувени манастир Студеница. Ту је у близини и Стари Влах; ту навише Петрова црква и Ђурђеви Ступови испод Новога Пазара на лијевој страни Рашке, а на десној страни Дежеве, све у близини; а више Новога Пазара су Сопоћани на извору Рашке. Ту је у близини испод Павлице и црква Жича више Карановца (садашњега Краљева).

Оно, што помиње г. К. Ковачевић, да се у пјесмама наших Мухамедоваца помиње планина Јадовник или Јадик, не може имати везе с манастиром Павлицом, јер планина и кланаца има више у нашим крајевима с називом Јадовник, или Јадовик, или Јадик.

Utve zlatokrile.

Po narodnom maštanju pribilježio **I. Zovko.**

Uzvišena i upravo nenatkriljiva poezija našeg divnog i junačkog naroda, kao što i drugi njegovi umotvori, često put su isprepleteni, čisto — da reknemo — obiluju kojekakim mitološkim pojavama, koje nas još uvijek sjećaju: bilo na drevno praslavjensko poganstvo, bilo pak na poganstvo drugijeh starijeh naroda, s kojima stari Slovjeni ili u zajednici još, ili u bud kakvom doticaju življahu, podnašajući zajedno s njima svoju sudbinu.

Samo se po sebi dakako razumije, da su takve uspomene, odnosno ostanci, danas pod uticajem kršćanstva i drugijeh kulturnijeh pošljedica sasma predrugojačene i u drugo ruho zaodjevene. Ali ipak, kad se malko s njih podigne ta neprozirna koprena, koja ih obavija i zaklanja, opazićemo već s prvog pogleda, samo, ako pazimo, te veličajne mitičke ostanke prastarog poganstva.

Megju takove ostanke valja u prvom gotovo redu računati u narodnim pjesmama toliko spominjane i u onijem velepojnim stihovima opjevane „utve zlatokrile.“

Na prvi mah čovjek bi mislio, da to zbilja ništa drugo nije, nego neka species plivačica, koja se još i sada u narodu tijem imenom naziva, samo dakako s tom razlikom, što ju je živa i bujna narodna uobrazilja onijem stereotipnijem izrazom „zlatokrila“ okitila i naresila. A u zbilji, vidite, baš nije tako. Za to, mislim, da ne samo što je umjesno i opravdano progovoriti koju o ovome, nego da će još i štovane čitatelje zainteresovati ovaj kratki opis, koji se tiče ovog prijedmeta i koji je jedino na tradiciji samoga naroda proučen i ovdje opisan.

[1]) Копаоник почиње између Лаба, Ситнице и Ибра (са Косовске стране), па се свршава огранком Јадовником, испод којега је село Павлица и у њему зидине манастира Павлице.

Po narodnom pričanju „utve zlatokrile“, ako i nijesu baš kakva božanstva prvoga reda, a ono svakako jesu neka vrsta dobrijeh demona. U najprvotnijem značenju ove riječi to su bile prave zaštitnice, kako pojedinijeh individua, tako i cijele neke mase pojedinog naroda. Svoje miljenike one su pomagale ne samo u lovu, nego i u svakoj zgodi i nezgodi.

Opisuju ih dvojako. Čuo sam, gdje se kaže, da su to prekrasne djevojke, kojim je u istinu gornji dio tijela najljepše djevojačke spodobe, dok im je dônji dio ptičije slike i prilike. Po tijelu su ozgor pokrivene prekrasnim krilima, koja odsijevaju poput žarkog sunca, tako, da svjetlost od njih dopire čak i u sedmo nebo. Njih je Bog stalan broj stvorio, upravo kao i vila. Više ih ne može biti, pa da živu milijon godina, a manje može, jer u današnje vrijeme, kao i vile, dok je puška na svijet došla, sve većma i većma izumiru, da je malo koju rijetko danas i vidjeti, kamo li s njome drugovati.

I drugo pripovjedanje donekle se spomenutijem slaže, samo što se drugo razlikuje u toliko, jer veli, da nije gornji dio ljudski, nego dônji, a da je gornji s ptičijom glavom i poprsjem. Bar ja mislim, da je ovo drugo pripovijedanje i autentičnije i korektnije, uzmemo li obzir na najstarije narodno vjerovanje u pogledu ove stvari. Još i sada ima priča u narodu, koja pripovijeda, kako je neki silni i mogući kralj zauzeo i na juriš osvojio Indiju, tu „zemlju prokletu“, i kako je tamo našao ljudi s pijevčevom glavom a ljudskim trupom, koji su mu dosta zôra i muke zadali, dok ih je nadhrvao i nadvladao.

To i tako narod o tijem „utvama zlatokrilima.“

Краљевски двори Сутјеска и Трстивница.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Сутјеска и Трстивница, боравишта босанских краљева, често се спомињу у средњевјековним листинама, али им се спомен у народу није учувао. Нема остатака грађевинских, за које би поменута имена привезана била, те им мјеста још нијесу одређена.

Тек се толико може нагађати, да једне дворе у сутјесци (сутисци, стисци т. ј. тјеснацу), а друге уз ријечицу Трстионицу[1]) ваља тражити. Надаље може се претпоставити — погледом на то, да се находише између тврда Бобовца и „града Вране“[2]) повише села Добуја[3]) — да нијесу били тврђаве, већ тек градићи или замци.

Размотривши положај данашње Сутјеске, тек једно мјесто нађосмо, које би згодно било за краљевске дворе. Мјесто је ово вис, што лежи на десној страни Трстионице, између поточића Урве и манастира фрањевачког и потоњем припадајуће, а данас звано „Шетала“. И доиста овдје има остатака зидовских, и добро се види, да су малтом (варју — лијепом) грађени били.

---

[1]) Народ поток данас зове Трстионицом, на ђенералштапској карти (1 : 75.000) стоји грјешком „Трстијеница“.

[2]) За град Врану причао нам је мухамедовац, да се пређе звао Сокол-град, па „цар“ га није могао узети, и проклео га, те се одонда зове „Враном“.

[3]) Народ не зна име „Добој“, он говори Добуј или Добује.

Ови се остаци зидовине (Mauerwerk) виде са тесте, а повише су манастирскога маленога гробља. Ту их има на три мјеста: нанише нека повећа маса зидовине *(a)*, упоредо управљена с тестом, подупире дјеломице први зараванак Шетала; повише тога заравaнка пак упоредо с првом зидовином, опет други комад *(b)*; а у истој висини као задњи, ближе Урви, остаци попречнога зида *(c)*. Осим ових комада, добро се на обронку провале Урвине (за коју народ вели, да је тек у новије доба изривена од воде, која је прије другом страном отјецала), могу да распознају још два зида *(d, e)*, који су попријеко данашње провале текли; напокон се још види комад зида *(f)* и по десном обронку споменуте провале. За ове потоње остатке *(d, e, f)* говори народ, да је ту била нека „грађа“. За зидовину *a*, веле фратри, да је то остатак „Curiae bani“, а зид *c* да је од некадашње црквице св. Гргура. Све ово изнесено утврђује увјерење, да је мјесто краљевске Сутјеске тамо, гдје су данас манастирска „Шетала“.

За „Трстивницу“ држимо, да је ваља тражити, не у планинама и гудурама иза Сутјеске, већ у питомој долини између реченога мјеста и утока Трстионице у ријеку Босну. У томе крају, успоред с рјечицом, тек има једна позиција, која би подесна била за градић — а то је стрменит вис са двије главице покрај села Брежана, на лијевој обали Трстионице. Походивши мјесност, констатовасмо да на западном обронку веће главице има остатака зидовине, наиме ломљено камење и по њему малте. Народ (мухамедовски) назива већу главицу „Велика Градина“, а мању „Градиница“. Држимо, да ова имена поуздано свједоче, да је овдје некад била грађевина, а конјектура да то бијаше „Трстивница“ никако није превећ смјела.

Čim se vile hrane.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Da im ništa nije neafile (čudnovato), hrana vala beli jest, pa da mi ne znam ko rekne, da nije. Čim se hrane, nekako im je baš na tarsatune (na izvrat). I nije u jednu ruku, kad se uzme. One bogme ne mogu jesti šta i mi. A ne mogu ni steljvati (proždrijeti — izjesti) u se kalabaluk (premnogo) kao u danku (mješinu). Njima dosta vlipacno (vrlo malo) kolik božija znaja. Nijesu džomba (provala). Kakav dram, manje od drama, dosti im i previše zahire (hrane). Ni jemek (jelo) im nije kao u nas. U svemu su rastavile od nas kako nebo od zemlje. Ili je u nas u tom pogledu bilo nekako velahaule, velakubetile (znak usklika [čudnovato]) ili u njih! Prije u nas, ja ti dobar, ne boj se. Dok su vile po svijetu hodile, dotle je i Bog pomagao. Nijesu ljudi bili ni bolesni ni mrljavi (slabi), što mi danas. Ne ću da ti razvlačim. Eto čim se hrane vile. Ja na priliku tebi dogjem. Nekakva me čapa čapila (nesreća snašla). Te lijepo po prijateljski, kao što Bog i ljudi zapovijedaju, tebe zamolim: daj mi, brate, to i to u naruč (zajam), ili šta već bilo. Ne zna insan, što mu može na glavu pasti, ni kakav ga može kabahet (nesreća) snaći. Danas zengjil (bogat) u malu i evladu — ne zna, šta ima, a sjutra, kroz dvadeset i četiri sata, eno

ti ga prosjakom. Jadni insan tvrgji je od studene stijene. Da i stijenu tvrdicu, koja je najtvrgja, tare onliko, kao čovjeka, smrvila bi se na manje praha, da joj se ne bi ni za trag znalo. Ja dakle, kako rekoh, zaiskah tu stvar ili nešto od tebe. Mišljah bogme, da ću biti miran, kao u dosta i prijatelja, a ti onamo u sto krk jemina, da nemaš. Ni po mi jada ne bi bilo, da znam da nemaš. E volio bih, da ti nijesam zaiskao, na moju jedinu dušu, nego da si me čohali kabanicom od glave do pete zagrnuo. Neka te, čoeče, Bog ti platio. A šta bi ti bilo, jadan brate, ne bio nikada, da si me u mom jadu i nevolji pomogò i ugledao, kad ti je Bog dao i prosvijetlio. Bože moj, ne pita se, koliko se hoće, nego koliko se može — sve s prilikom. Podaj mi, pomozi mi i tebi će Bog. Kukavan je onaj, koji sam za se živi mimo vas svijet i malukat (stvorenja). I eto od tog baksuznog (nesretnog) i gjavoljeg nijekanja vile se hrane. Dobro se veli — stara je riječ — i dan danas: vile se „nijekom“ hrane, što kukavni čovjek niječe od svog iskrnjeg (bližnjeg).

Дервиш-кула.

Приопћио **П. С. Иванчевић**, учитељ у манастиру Гомионици.

На сјеверо-источној страни Бос. Новог, а у даљини око два мала пјешачка сахата налази се једно брдо, које је преко 160 *м.* високо, а површина му је 150—200 $м^2$. На том брду имаду остаци од негдашњег некаква града, а те остатке, или боље рекавши ту развалину, околни житељи зову „Дервиш-кула“ и веле, да ју је некакав Дервиш зидао; други опет кажу, да су ту кулу турски дервиши (калуђери) од некаква бана отели, па се по њима и зазвала „Дервиш-кула“.

Та кула се налази у једној великој шуми, а са источне и западне стране опкољују исту кулу велика брда. Око Дервиш-куле, односно брда, теку два мала поточића, који се на јужној страни од истог брда спајају и заједно сачињавају Благајску ријеку, која се у Сану салијева.

Од куле имаду и сад два ћошка, један је на јужној страни, а други на сјеверо-западној. Онај на јужној страни висок је 20—25 *м.*, а дебео $2^1/_2$—3 *м.*

По истом ћошету познаје се, да је кула имала 4 спрата, а можда и више. Још на ћошку може се видети, гдје су биле пушкарице, а једна је и сад у сасвим нераструшеном стању. Други ћошак, т. ј. онај на сјеверо-западној страни, висок је 8—12 *м.*, а дебео 1—2 *м.*

И дан-данас се на мјестима познаје авлински зид око куле, те је ондје гдје се познаје, око 6 *м.* висок.

Приступ је поменутој кули, т. ј. на брдо јако тежак, а кад се већ на брдо изађе, онда је колајли кули доћи. Са сјеверне стране понајлакше је кули приступити, шта више с те стране може се лијепо под кулу, односно брдо, на колима доћи.

Дервиш-кула налази се у подручју села Благаја, које је са своје природе јако лијепо и романтично, у њему има око 150 кућа, од којијех само 6 кућа српско-православних, а остале су све мухамедовске. Кроз

Благај иде жељезница и ту према потребама стане, т. ј. ако путника има да излазе или улазе.

Клаић вели: да је Благај негда био знаменита тврђава, те да је по тој тврђави добила име своје породица благајских кнезова, а један огранак те породице — како он вели — још и дан-данас живи у Крањској. Још он вели да неки писци хоће, да је турски цар Мехмед II. смакнуо у Благају краља босанског Стјепана Томашевића.

Ако Клаић не мисли садашњу Дервиш-кулу, како је народ зове, или можда старински град у селу Агићима, онда се он вара, јер у Благају, т. ј. у овом Благају између Приједора и Бос. Новог нема знакова, да је кад била каква тврђава осим поменуте куле.

Ако човјек „Дервиш-кулу“ добро разгледа и проучи, то мора рећи — ма да никаквих доказа у руци нема, да она није ни из римског доба, нити су је Турци градили, него баш неки од мађарских краљева, кад су Босном владали, јер градња је — како се може видјети по данашњим остацима, као и код осталијех данашњи тврђава по Аустро-Угарској.

Од каквих старина, т. ј. каква старог оружја или посуђа, нијесам могао докучити да се је што нашло, само ми једни рекоше, да се је налазило новаца и то само по један или два комада. Веле околни житељи, да код орања (сјеверно од куле имаду њиве и неколике куће, а тај заселак или махала зове се Дервиши, а званично пише се Благај), налази се много цигле и старинских петњака.

Ulakov grob.

Priopćio dr. **Ćiro Truhelka.**

Skrenuvši sa ceste, koja ide sa Glasinca u Vlasenicu kod hana Pijeska na put u Podgoru, naći ćeš jedno sat hoda od hana, a tik samoga puta, golemu gromilu, zasutu kamenjem i suhim granjem. O toj gromili priča narod zanimivu priču, a uz nju još se i danas veže običaj iz davne davnine.

Priča veli, da je ondje, gdje danas gromila stoji, bila busija silnog razbojnika Ulaka, koji je iz nje dočekao svakog putnika, te ga plijenio i na muke stavljao. To je razbojstvo dugo potrajalo, dok se napokon ne nagje i Ulaku premac, koji ga je u boju savladao, te ga na istom mjestu mrtva kamenjem zasuo.

Od onda prozvalo se to mjesto Ulakovim grobom, a koji bi god putnik onuda prolazio, bacio bi se bilo kamenom, bilo granom, bilo kladom na hajdukov grob. Kad bi se nad gromilom ponabrala pogolema hrpa suhog granja, zapalili bi je čobani proklinjući razbojnika, pa je tako svu gromilu zaodjelo gusto garište.

Kada progjoh onuda, našao sam, makar su čobani tek nedavno spalili granje, ipak dosta visoku hrpu suha granja, a sâm sam se uvjerio na svoje oči, kako bi svaki, koji bi onuda prolazio, bacio bilo kamen, bilo granu na grob.
